

1^e jaargang, september 1995

Nº1

FRYSLÂN

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

Zelfbeeld van een krant

Steden in het Noorden

Hilligen: Sint Anne

Zestiende eeuwse plattegronden

Een echte Rembrandt in Harlingen

FRYSLÂN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur*

1e jaargang nr. 1, september 1995

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde.

Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Redactie:

dr Hans Mol, drs Hotso Spanninga,
drs Joop Woudstra
Eindredactie: drs Meindert Schroor

Vaste medewerkers:

dr Johan Frieswijk, Hans de Haan,
drs Goffe Jensma, drs Evert Kramer,
dr Yme Kuiper, drs René Kunst,
dr Gilles de Langen, drs Rita Mulder-
Radetzky, Lourens Oldersma, dr Jacob
van Sluis, drs Tineke Steenmeijer-
Wielenga, dr Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zen-
den aan:
Fryslân, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
telefoon/fax: 058-2665309

Ontwerp omslag:

Mlinar Design BNO, Leeuwarden

Lay-out en druk:

Grafisch Bedrijf Hellinga, Leeuwarden

Het Fries Genootschap van Geschied-,
Oudheid- en Taalkunde, opgericht
26 september 1827, met als
Beschermvrouwe H.M. de Koningin,
heeft als doel het onderzoek naar en
het vergroten van de kennis omtrent al
hetgeen de geschiedenis, oudheid- en
taalkunde van Friesland betreft.
U kunt zich verzekeren van regelmati-
ge toezending van *Fryslân* door lid te
worden van het Fries Genootschap.
Gebruik daartoe de bijgevoegde ant-
woordkaart.

Losse nummers: f. 5,-

ISSN: 1383-6560

Voorpagina:

*Dyk, lân en leauwe', drie voornamen ingre-
diënten van de Friese cultuurhistorie, hier
gefotografeerd bij Gaast (foto: Jan Heuff)*

Ten Geleide

Voor u ligt het eerste nummer van *Fryslân*, nieuwsblad voor geschie-
denis en cultuur, als jongste loot aan de oude stam van het Fries
Genootschap. *Fryslân* heeft, zoals alles in Friesland, een voorgeschie-
denis. Het komt in de plaats van het *Fries Museumbulletin*. Bekende
rubrieken van het *FMB*, zoals de tentoonstellingsagenda en nieuws
uit de museale wereld, zal men geregeld aantreffen.

Het karakter van *Fryslân* is echter geheel verschillend van het *FMB*.
Het wil een onafhankelijk platform zijn voor geïnteresseerden in
geschiedenis, cultuurhistorie en archeologie. Voorwaarde voor het
opiniërend karakter dat de redactie voor ogen staat is een goede
wisselwerking met de lezers. Wie zijn dat? In de eerste plaats natuur-
lijk de leden van het Fries Genootschap aan wie het blad automa-
tisch wordt toegezonden. Vanouds heeft het Genootschap gesteund
op een brede groep belangstellenden zowel in de provincie als ook
daarbuiten. Het Genootschap is zich ervan bewust voor vele leden
buiten Friesland het medium bij uitstek te zijn om de band met dit
gewest te onderhouden. Daarnaast wil het Genootschap met *Fryslân*
ook een ruimere groep ten dienste zijn. Vandaar dat het verkrijg-
baar zal zijn in de boekhandel.

Ik hoop dat *Fryslân* mag bijdragen tot verbreding en verdieping van
de belangstelling voor geschiedenis en cultuur in onze provincie en
ik wens redactie en medewerkers daarbij veel succes toe.

B. van Haersma Buma

voorzitter Fries Genootschap

In dit nummer:

Colofon	2
Ten geleide	2
Fryslân: forum voor geschiedenis, archeologie en cultuur ...	3
Een Friese krant over zijn oorlogsverleden	4
Getijdenboek uit Fries klooster voor de Prov. Bibliotheek ...	6
De noordelijke steden op weg naar het jaar 2000	7
Centraliteit toen en nu	8
Verboden verdraagzaamheid, of: Voltaire in Friesland	9
De 'Dresdener atlas'	10
Hilligen yn midsieusk Fryslân: Sint Anne	11
Een echte Rembrandt in Harlingen?	13
Moeilijke mensen	16
Fingearre Piebenga as Flaamske 'canard'	17
Fergriemd Fryslân	18
Slauerhoff in veel woorden te weinig recht gedaan.	19
Een lichtvoetig archeologisch publieksboek	21
Kongres op de Fryske Akademy	23
Nieuws van het Fries Genootschap	24
Mededelingen	25
Agenda	29

Fryslân: forum voor geschiedenis, archeologie en cultuur

Friezen hebben de naam veel om hun verleden te geven. Bij een onderzoek van het VPRO-radioprogramma *Onvoltooid Verleden Tijd*, zo'n twee jaar geleden, waren het de Friezen die zeiden het meest in de geschiedenis van hun provincie geïnteresseerd te zijn. Van alle Nederlanders zouden zij zich historisch het sterkst met hun provincie identificeren.

Het is een gegeven dat bij plechtigheden in de historische sfeer dankbaar wordt meegenomen door prijsuitreikers en andere belanghebbenden. Bijvoorbeeld om te onderstrepen dat de Friese cultuurhistorie groeit en bloeit als nooit te voren. Heeft Friesland niet het dichtste museumnet van Nederland? Trekt het Rijksarchief te Leeuwarden niet elk jaar de meeste bezoekers van alle Rijksarchieven in den lande? En worden niet overal in Friesland historische monumenten gekoesterd en onder de aandacht van het publiek gebracht?

Identiteit

Er zijn verschillende omstandigheden die Friesland tot een paradijs voor beoefenaars en minnaars van de cultuurhistorie lijken te maken. Het is een relatief klein gewest, tweetalig en eigenzinnig, met een eigen staatkundig verleden en tevens een geheel eigen historische traditie. Veelvuldig vlagvertoon bij sport- en andere evenementen lijkt de Friese identiteit voor binnen- en buitenstaanders nog sterker te accentueren. De traditie van verzamelen, publiceren en ook tentoonstellen, kreeg in de tijd van de Romantiek een enorme impuls, vooral door toedoen van het in 1827 opgerichte Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Met overgave stortten de werkende leden van dit Genootschap zich in de negentiende eeuw op de beschrijving van Frieslands roemvol verleden vol boerenvrijheid en vroege democratie. Hun werk is deze eeuw mede voortgezet door de Fryske Akademy - in een taal-emancipatorisch kader - en het verzelfstandigde Fries Museum. De romantische idealen hebben hun kracht intussen nog niet verloren. Voor veel geïnteresseerden is en blijft Friese geschiedenis een zoektocht naar een verloren gegaan paradijs, ter bevestiging en verankering van de eigen identiteit in een snel veranderende wereld.

Zelfgenoegzaamheid

Nu is er niet veel mis mee als de beoefening van de geschied- en oudheidkunde via zo'n romantische inspiratie het zelfbewustzijn van grote groepen mensen versterkt. Als zij op deze wijze bovendien kan bijdragen aan het behoud van zinvolle sociale kaders en nuttige culturele voorzieningen, is er veel gewonnen. Maar er zijn ook nadelen aan zo'n benadering verbonden; nadelen die zich de laatste jaren duidelijk manifesteren. Ze zijn te vinden onder de onderling te combineren trefwoorden nostalgie en zelfgenoegzaamheid. Nostalgie belemmert vaak de vrije en kritische benadering van het verleden. Het is het door de Friesland Post, Douwe Egberts en Jan de Vries gekoesterde beeld van 'aldaars erf', dat niet mag worden aangetast. Als dat inderdaad in de hoofden van de Friezen vastzit, zou hun door de VPRO geconstateerde historisch besef wel eens weinig meer dan het koesteren van een fossiel geschiedbeeld kunnen blijken te zijn. Een koestering die in elk geval niet resulteert in verwondering, onderzoek, discussie en kritiek.

Lage organisatiegraad

Want in vergelijking met andere provincies zijn we in Friesland op cultuurhistorisch terrein lang niet zo goed als we wel denken. Dat geldt in de eerste plaats de door de provincie en gemeenten verzorgde materiële infrastructuur. Jawel, bij diverse musea en ook bij de Fryske Akademy zijn heel wat mensen werkzaam (al worden die deels ook door het Rijk betaald), maar zij worden bij bezuinigingen steeds weer opnieuw bedreigd. Verder is het Friese archiefwezen voorzover dat onder de zorg van provincie en gemeente valt, slecht toegerust, zeker vergeleken met de situatie in Zeeland, Brabant en Limburg; en in de archeologie lijkt de toestand in de nabije toekomst welhaast rampzalig. In weerwil van veel borstklopperij kampt de Friese cultuurhistorie met een voortdurend gebrek aan financiële middelen, die maar ten dele kunnen worden aangevuld door particuliere fondsen. Het is echter niet alleen de Friese overheid die last heeft van zelfgenoegzaamheid. De beoefenaars van de diverse disciplines lijden er soms ook aan, zij het op andere terreinen. Jarenlang was men in Friesland bijvoorbeeld trots op het grote aantal 'sneupers' dat provinciaal verenigd werd. Er kwamen en komen inderdaad vele gedreven amateur-wetenschappers naar Leeuwarden,

naar de instellingen in de buurt van de Oldehove. Op lokaal niveau was hun organisatiegraad tot voor kort echter laag, vergeleken met de zuidelijke provincies met hun tientallen heemkundekringen. Geldt hier soms de wet van de remmende voorsprong?

Fryslân

Het kleine en overzichtelijke wereldje van de profs heeft weer andere problemen. Een daarvan is misschien dat men elkaar te goed kent en de neiging heeft de ander kritiek te besparen. Afwijkende meningen krijgen daardoor niet altijd de kans voor het voetlicht te komen. Een ander probleem is dat men ijverig vragen formuleert, onderzoekingen doet en vooral ook veel publiceert, zonder dat men vervolgens het publiek voor zijn verhaal kan interesseren. Dat is jammer want de kwaliteit van het gebodene is over het algemeen heel behoorlijk. Dat kan aan de auteurs zelf liggen, het zal ook te maken hebben met het ontbreken van intermediairs. De Friese dagbladen, die vroeger als zodanig fungeerden, laten hun journalisten daartoe weinig ruimte: het moet de 'general reader' tenslotte niet te moeilijk gemaakt worden. Nu is het niet onze bedoeling met deze globale diagnose de Friese cultuurhistorie geheel in het ziekbed te praten. De redactie vindt echter wel dat deze veel meer steun, interesse en aandacht verdient dan zij nu krijgt. Het is onze bedoeling daaraan met dit nieuwe blad een bijdrage te leveren. De redactie en haar vaste medewerkers zijn verheugd dat het Fries Genootschap, als oudste en onafhankelijke provinciale organisatie op cultureel-historisch terrein het initiatief tot de uitgave van *Fryslân* heeft willen nemen. Het blad wil met zowel nieuws als opinies een forum zijn voor alle beoefenaars, belangstellenden en betrokkenen van de cultuurhistorie, voor amateurs en professionals, voor particulieren en instellingen, in heel Friesland. Vandaar de eigenzinnig korte maar voor de hand liggende naam, die ons onderwerp benoemt zoals het merendeel van de bewoners dat al eeuwen doet: *Fryslân*. Een naam die merkwaardigerwijs al sedert 1941, toen het gelijknamige tijdschrift van het Frysk Selskip ter ziele ging, vacant was. De kolommen staan open voor uw bijdragen, artikelen, mededelingen, recensies en reacties, zowel in het Fries als in het Nederlands.

Redactie

Een Friese krant over zijn oorlogsverleden

Historie schrijven over de Tweede Wereldoorlog is nog steeds een beladen bedrijf. Dat geldt niet in het minst voor het geschrevene tijdens die oorlog en met name voor de wijze waarop dit journalistiek en organisatorisch van de persen rolde. Het 'hoofdblad van Friesland' blikte onlangs terug op tweeënhalf eeuw pers in deze provincie. De aandacht voor het eigen verleden lijkt voor wat betreft de periode '40-'45 wat mager bij een krant van een dergelijk formaat af te steken.

Dat mag wel in de krant, zo heet een boek over '250 jaar boodschappers in Friesland' van de hand van de Leeuwarder Courant-redacteuren Henk van der Meulen en Sytze van der Wal.

Daarin wordt een aardig overzicht gegeven van het Friese perswezen van de laatste twee eeuwen. Naast de deftige, liberale doch neutrale 'Leeuwarder' kwamen in de vorige eeuw een aantal andere doorgaans ook liberale kranten. De belangrijkste daarvan werd de 'Hepkema', de roepnaam van het Nieuw Advertentieblad, later Nieuwsblad van Friesland geheten, die in Heerenveen verscheen. Later zou het hoofdblad van Friesland in eigen stad concurrentie krijgen van een meer op het volk gerichte loot uit het Hepkema-bedrijf, het Leeuwarder Nieuwsblad. Aan het eind van de vorige eeuw kreeg de pers in Friesland een verzuild gezicht, met de komst van een aantal politiek en/of godsdienstig geïnspireerde kranten. Het gereformeerde volksdeel stichtte

deze episode uitvoerig aan de orde komt. Beschreven wordt, hoe na de Duitse inval de nieuwsvoorziening van de Friese kranten onder Duitse controle komt. De Pressereferent doet zijn intree. Het verzet van het katholieke *Ons Noorden*, dat in februari 1941 werd verboden, en het besluit om de uitgave van het *Friesch Dagblad* stop te zetten, worden door de auteurs geplaatst tegenover de 'accommodatie' van de rest van de Friese kranten ten opzichte van het bezettingssysteem. Zo wordt bijvoorbeeld van het sociaal-democratische *Volksblad voor Friesland* vermeld, dat het '(te) lang' bleef verschijnen, omdat een NSB-commissaris toezicht hield. Dat laatste is beslist een eufemisme voor het onder beheer stellen van het bedrijf De Arbeiderspers door Rost van Tonningen. Niet vermeld wordt dat hoofdredacteur J.K. Dijkstra en directeur Klaas Toornstra hun ontslag namen en dat er vanuit het kantoor aan de Tweebaksmarkt alles aan werd gedaan om de abonnees voor het blad te doen bedanken. Hetgeen na enkele maanden de opheffing van de Leeuwarder vestiging tot gevolg had.

Papierschaarste

Maar nu de *Leeuwarder Courant* zelf. Het boek vermeldt: 'De beide Hepkema-bladen (Leeuwarder Nieuwsblad en Nieuwsblad van Friesland) gingen eveneens rustig door, evenals trouwens de Leeuwarder Courant. Tot de Duitsers het in 1942 welletjes vonden en verordonneerden dat de beide in Leeuwarden verschijnende kranten (LN en LC) vanwege papierschaarste voortaan als Friesche Courant verder moesten. Uiteraard onder leiding van een nazi-gezinde hoofdredacteur.' Dat was de LC-redacteur landbouw en economie, S.D. de Jong. Elders in het boekje staat dat laatste nog twee keer in ongeveer dezelfde termen beschreven. Met de toevoeging dat de hoofdredacties en de meeste redacteuren van beide bladen al van tevoren hadden laten weten niet aan deze krant te zullen meewerken en daarom opstapten. Van het *Nieuwsblad van Friesland* wordt gemeld dat een '(felle) NSB'er' (eerst W. Hielkema, later H. Steenaart) er hoofdredacteur werd. Veel onjuistheden bevatten deze zinnestukjes niet. Zoals voor een groot deel van het Nederlands maatschappelijk leven na 10 mei 1940, gold ook voor de

De Leeuwarder Courant van 12 februari 1942, de kop vertoont overeenkomsten met de naderhand uitgegeven Friesche Courant (foto: Het Hoge Noorden/coll. Gemeentearchief Leeuwarden)

Het verscheen ter gelegenheid van de officiële opening van het nieuwe gebouw van de Friese Pers op 20 april 1994, uitgegeven door de Friese Pers Boekerij. De *Leeuwarder Courant* verschijnt al zo'n tweeënhalf eeuw, zodat een flink deel van de 'boodschappers' dit 'hoofdblad van Friesland' sinds 1752' betreft. Bovenal wilde het boekje echter - zonder wetenschappelijke premisses - een beknopte geschiedenis bieden van de publiciteitsmedia in deze provincie.

Vlotlezend

Aan een historisch overzicht van de Friese pers bestond zeker behoefte. Zo rijk is de Friese geschiedenis niet aan publikaties die de persgeschiedenis tot onderwerp hebben. Zoals de meeste boeken van de Friese Pers ziet *Dat mag wel in de krant* er heel verzorgd uit; talrijke prachtige foto's, waarvan vele in kleur, begeleiden de vlotlezende tekst.

zijn *Friesch Dagblad*, de katholieke *Ons Noorden* en de sociaal-democraten het *Friesch Volksblad* (en later het *Volksblad voor Friesland en Het Vrije Volk*). Opvallend is echter hoe bekaaid de sociaal-democratische pers er in de tekst afkomt. Zo wordt wel vermeld dat het zowel bij het *Volksblad* als *Het Vrije Volk* om een regionale editie van de Amsterdamse moederkrant ging, maar bijvoorbeeld niet, dat de krant in Leeuwarden aan de Tweebaksmarkt werd gedrukt.

Duitse controle

Selectief zijn de passages over de geschiedschrijving van de Friese pers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Met name waar het over de eigen krant gaat. Dat wekt enige verbazing, omdat in Rudi Boltendals' geschiedenis van de *Koerier* of in Wijbenga's *Bezettingstijd in Friesland* - beide door de auteurs in hun literatuuroverzicht genoemd -

kranten dat ze bleven functioneren zoals ze dat daarvoor deden, enkele restricties betreffende anti-Duitse berichten daargelaten. De Duitsers konden daarbij met weinig correctie toe, omdat de pers zichzelf aanpaste. Zo zijn er in de *Leeuwarder Courant* zonder veel moeite voorbeelden van artikelen te noemen, die op zijn minst stof tot diep nadenken geven. Enkele

instantie wel een verschijningsverbod van de perszuiveringscommissie opgelegd gekregen, dat later te niet werd gedaan; de LC echter niet. *De Friesche Courant* was echter mede uitgegeven door de NV Leeuwarder Courant en dat was de reden. Tegen LC-uitgever mr. J. Sprenger was aanvankelijk 15 jaar ontzegging geëist; dit werd later tot 5 mei 1950 terug gebracht.

en de *Leeuwarder Courant* onder de kop van de laatste krant werd in ieder geval voor Sprenger als directeur een plaatsje gereserveerd, nadat diens straftijd om was. Voor het zover was, overleed de laatste echter.

Gevoelig

Hoe het ook zij, met Boltendal en Wijbenga in de hand hadden de redac-

Abonnement: Leeuwarden en Houtum
1/32, buiten Franco 2/24 p. 3 mnd.
Wekelijks 15 en 18 ct. Loose num-
mers 5 ct. Giro 140891. Bureau
Fr. Det. Voorrecht 105, tel. adm. 2341.
Fr. 1113. Uitg. N.V. de Leeuwarder C.
m. N.V. Leeuwarder Nieuwblad.

2e jaargang

Maandag

21 Juni 1943

No. 140

FRIESCHE COURANT

Advertenties. Uit Friesland 1-18 mm
1/32, elke num. mear 10 ct. Buiten
Fr. 1/32 en 12 ct. Zaterdag 2 ct.
extra. Dr. o. n. 20 ct. extra. Ing. Med.
2 1/2 x adv. op. Alleenst. 3 x. Incaasok.
13 ct. Verminst. dwelk. behalve
op Zon- en feestdagen 2 pagina's.

ERVENAFTRECHT

uchtaanvallen op Sovjet-bewapeningsbedrijven

Schepen voor Algerijische kust tot zinken gebracht
Het opperbevel van de weermacht maakt een bekend:
In de Oostelijke troost vestie de dag
m. Lichte Duitse vlootkrachten
chalen in den nacht van 19 op 20 Juni
t en haven van Jeddah aan de zee van
M. De luchtmacht viel opnieuw bewa-
pingsbedrijven in het vijandelijke ach-
land aan. In de Kaspië Zee werden
w groote koopvaardijvloot in brand
roepen.
Door de Algerijische kust werden in den
niet van 19 op 20 Juni van een vijandel-
ke vloot een torpedoboot en acht groote
oelichtheden door luchtaanvallen zoo
ver beschadigd, dat aangename wordt.
verschietende schepen vernietigd zijn.
v vliegtuigen keerde terug.
1 den afvloepen niet werd de haven
Bueria met bommen van zwaar kalib-
er bevestigd.
Duitse bommenwerpers vloegen over
bevestigde gebieden in het Westen naar
dwaas-Duitsland en wierpen bom-
men op woningen in enkele plaats-
en. De bevolking leed verliezen. Anderen

Ernstige aardbeving in Turkije

Zondagavond in Turkije door een nieuwe
natuuraanval getroffen. In de stad Adapazar
den twee krachtige aardbevingen gevoeld,
waarvan het centrum gelegen was in het
rijke landbouwgebied van Adapazar in
Noordwest-Anatolië. De telefoonsverbindingen
tusschen Istanbul en de hoofdstad
Ankara zijn wederom verbroken en de
Ankara-express, die gisteravond Istanbul
verliet, kon wegens de door de aard-
beving aangerichte schade niet verder.
Nadere bijzonderheden zijn nog niet be-
kend.
Het gerucht gaat, dat de stad Adapazar,
die 24.000 inwoners tellt, volkomen ver-
woest is. Uit Geve, dat 30.000 inwoners
heeft, wordt melding gemaakt van groote
schade. Zoowel uit de hoofdstad Ankara
als uit Istanbul werd hulp gezonden. Men
verwacht, dat deze natuuraanval talrijke
menschenlevens heeft gekost. Er wordt
gesproken van duizent doden en een
overeenkomstig aantal gewonden.
Te Istanbul, waar een ernstige paniek
ontstond, is de aangerichte schade geringer.
Benzine stroomt uit, huizen werden
beschadigd, de ruil van Constantinopel
afkomstig uit de vierde eeuw, ook wel
verbrande ruil genaamd in het oude ge-
deelte van Istanbul, is beschadigd. De
straat waar zij staat is wegens gevaar van
instorten daar ruil afgevoerd. De nacht
reizen het buitengewoon hard, zodat
groote overstromingen ontstonden en er

D.A.F. EN N.A.F. TE ZWOLLE

In de Buitensociëteit te Zwolle werd
Zaterdagmiddag een vergadering gehouden
van sociale voorname en functio-
narissen uit de provincies Friesland,
Groningen, Drenthe en Overijssel van het
Duitsche Arbeidersfront en van het Neder-
landsch Arbeidersfront.
De leider van het N.A.F., H. J. Woudenberg,
hield hierbij een rede, waarin hij
het volgende zeide:
In de kritieke dagen, die achter ons
liggen, hebben de sociale voorname en
functio- en een rolt in de branding en zij
hebben zich ware arbeiderskameraden be-
toond, vooral deze juist in de moeilijke
dagen hetzoo nodig hadden.
In de dagen, die wij thans beleven,
wordt het fundament gelegd voor een
betere toekomst. Later zal blijken, dat
juist zij, die zich positief instelden en zich
instetten voor hun arbeiderskameraden, de
ware Nederlanders zijn geweest.
De sociale voorname van het Arbeiders-
front hebben de taak om als missionarissen
in de bedrijven de nieuwe socialistische
idee uit te dragen. Zulks zal in denzelfden
geest moeten geschieden, waaruit de eerste
arbeider van Duitsland zijn kracht putte,
loen hij zijn volk uit een poel van ellende
omhoog trok.
Woudenberg riep de aanwezige sociale
voormannen en functionarissen van het
Arbeidersfront op om soldaat met de andere

BEKENDMAKING

Op grond van de op 29 April in de dagbladen gepubliceerde bekend-
making van den Wehrmachtchef in Nederland, betreffende terug-
keering in krijtgevangenschap van de voormalige Nederlandse weermacht, worden
bij deze voor verzameling opgegeven:
Het dienstplichtig en reservepersoneel onder den rang van officier van de
vrijende regimenten en alle in de jaren 1938 en 1940 uit deze regimenten
voortgekomen oorlogsonderdelen, zoo zeover dit personeel in Mei 1940 in
verkeerd dienst was.
Bekend personeel moet zich melden, telkens tusschen 8 en 12 uur:
In het „WEHRMACHTLAGER“ te AMERSFOORT, Zonnebloemstraat:
1. Het personeel van het 2e regiment infanterie en zijn oorlogsonder-
delen:
degenen, die geboren zijn in de jaren 1924 tot en met 1935 op 28
Juni 1943;
degenen, die geboren zijn in de jaren 1914 tot en met 1944 op 28
Juni 1943.
2. Het personeel van het 16e regiment infanterie en zijn oorlogson-
derdelen:
degenen, die geboren zijn in de jaren 1924 tot en met 1935 op 1
Juli 1943;
degenen, die geboren zijn in de jaren 1914 tot en met 1944 op 2
Juli 1943.
In de FRIELAND-KAZERNE te ASSEN:
2. Het personeel van het 1e regiment veldartillerie en zijn oorlogs-
onderdelen op 28 Juni 1943;
het personeel van het 2e regiment veldartillerie en zijn oorlogs-
onderdelen op 29 Juni 1943;
het personeel van het 1e regiment veldartillerie en zijn oorlogs-
onderdelen op 1 Juli 1943;
het personeel van het 2e regiment veldartillerie en zijn oorlogs-
onderdelen op 2 Juli 1943.
Bij de verzameling moeten worden overgemaakt de volgende documenten:

De Friesche Courant van 21 juni 1943, produkt van een opgelegde fusie (foto: Het Hoge Noorden/coll. Gemeentearchief Leeuwarden)

voorbeelden uit hoofdartikelen zijn ook bij Boltendal te vinden. De zinsne-
de 'Opgenomen in de Duitse levens-
ruimte, welke na den oorlog tot een
organisatie van Europa op tot dusver
niet gekende wijze moet leiden' doet
bijvoorbeeld toch enige instemming
met de Duitse bezetting vermoeden,
evenals de zinnen waarin positieve
opmerkingen staan over de heilzame
werking van sommige bezettingsmaat-
regelen. Van der Meulen en Van der
Wal gaan er in hun boekje bijvoor-
beeld niet op in. Evenmin staat ver-
meld, dat het de LC-directie bereikte
dat de naam in 1942 werd veranderd
in *Friesche Courant*, al liet opmaak en
lettertype van de kop ondubbelzinnig
de herkomst van de nieuwe krant zien.

Sprenger

'Na de bevrijding in 1945 mocht de
Leeuwarder Courant evenals de mees-
te vooroorlogse dagbladen aanvanke-
lijk niet opnieuw verschijnen omdat
haar drukkerij na februari 1943
gedwongen betrokken was geweest bij
de uitgave van de Duitsgezinde
Friesche Courant.' (Deze krant ver-
scheen overigens vanaf 12 september
1942, zoals elders in het boekje wel
juist vermeld staat.) Die passage sugge-
reert dat de LC tot 1947 niet mocht
verschijnen. Dat is niet zo. *Het
Nieuwsblad van Friesland* had aanvanke-
lijk net als 39 andere kranten in eerste

We gaan verder met de geschiedschrij-
ving van de LC. 'Al tijdens de oorlog
zocht de stichting *Je Maintiendrai* con-
tact met de N.V. Leeuwarder Courant.
Daardoor ontstond enkele jaren na de
oorlog één dagblad in de Friese hoofd-
stad: de Leeuwarder Courant waarin
was opgenomen de Leeuwarder
Koerier.' Ook dat is een wat mistige
omschrijving. Hoe zat het dan precies
in de jaren tussen 1945 en 1947?
Verschenen er toen in de Friese hoofd-
stad twee dagbladen: de LC en de
Koerier? Nee dus, toen verscheen er
ook maar één: de *Koerier*, als men ten-
minste *Ons Noorden* en het *Friesch
Dagblad* en de Friese edities van *Het
Parool*, *Het Vrije Volk* en *De Waarheid* niet
meetelt. En, waarom duurde het tot
1947, voordat de *Leeuwarder Courant*
opnieuw verschijnt? Want reeds in
april meldde de *Koerier* dat naar een
spoedige herverschijsing van de
Leeuwarder werd gestreefd. De
auteurs laten ons daarover in het
ongewisse, maar ook Boltendal geeft
daarvoor geen verklaring. Wilde men
na de oorlog niet de concurrentie met
de onbezoedelde *Leeuwarder Koerier*
aangaan, die, voortkomend uit een
illegale uitgave van *Je Maintiendrai*, na
de oorlog op de persen van de Erven
Koumans Smeding werd gedrukt? Of
speelde de positie van Sprenger daar-
bij een rol? Bij de onderhandelingen
over de fusie van de *Leeuwarder Koerier*

teuren van de hier genoemde persge-
schiedenis best een iets ander verhaal
kunnen maken. Nu nemen ze af en
toe bijna letterlijk de passages over uit
een eerder gedenkboek van de LC,
Twee eeuwen Leeuwarder Courant uit
1952, van de hand van de toenmalige
hoofdredacteuren Witsen Elias en
Piebenga. Passages, waarop volgens
Boltendal wel wat valt af te dingen.
Vreemd blijft echter dat waar over het
oorlogsverleden van andere kranten
uitvoerig wordt verhaald, dat van de
eigen Leeuwarder Courant en de
Friesche Courant in slechts enkele
soms mistige zinnen wordt geschreven.
De oorlogsjaren vormen kennelijk nog
steeds een gevoelig onderwerp op de
burelen van de Leeuwarder Courant.
Wie de tekst leest, bekruipt het ver-
moeden dat deze op de burelen van
Friesland's hoofdblad door het laatste
moment is bekort door zelfcensuur (of
werd van hogerhand ingegrepen?).
Nu nog, na vijftig jaar. Dat mag wel
eens in de krant.

Johan Frieswijk

Van der Meulen, Henk & Sytze van
der Wal, *Dat mag wel in de krant: 250
jaar boodschappers in Friesland*. Friese
Pers Boekerij, Leeuwarden/Ljouwert,
1994. Prijs f.35,-
ISBN 90.330.0605.7

Getijdenboek uit Fries klooster voor de Provinciale Bibliotheek

Het is maar goed dat notaris Nanne Ottema - wanneer verschijnt er eens een biografie van die man, waarin ook zijn minder mooie kanten worden belicht? - in het verleden zoveel schatten heeft verzameld en die op het eind van zijn leven in een fonds voor de bescherming van het Fries cultuurgood heeft gestort. Want zonder het werk van de Ottema-Kingma Stichting zou het er een stuk slechter voorstaan met de Friese cultuur, de musea en de wetenschap.

Dat bleek eind vorig jaar weer eens toen een fraai geïllumineerd getijdenboek uit het klooster Thabor bij Tirns door een Duitse antiquaar te koop werd aangeboden. De Provinciale Bibliotheek wilde het werkje dolgraag hebben en vond de genoemde Stichting bereid de gevraagde som op tafel te leggen. We kunnen het natuurlijk niet over de prijs hebben. Die zal omwille van de beleggingswaarde wel flink hoog geweest zijn. Maar dat het om een zinvolle aanschaf gaat, lijdt geen twijfel.

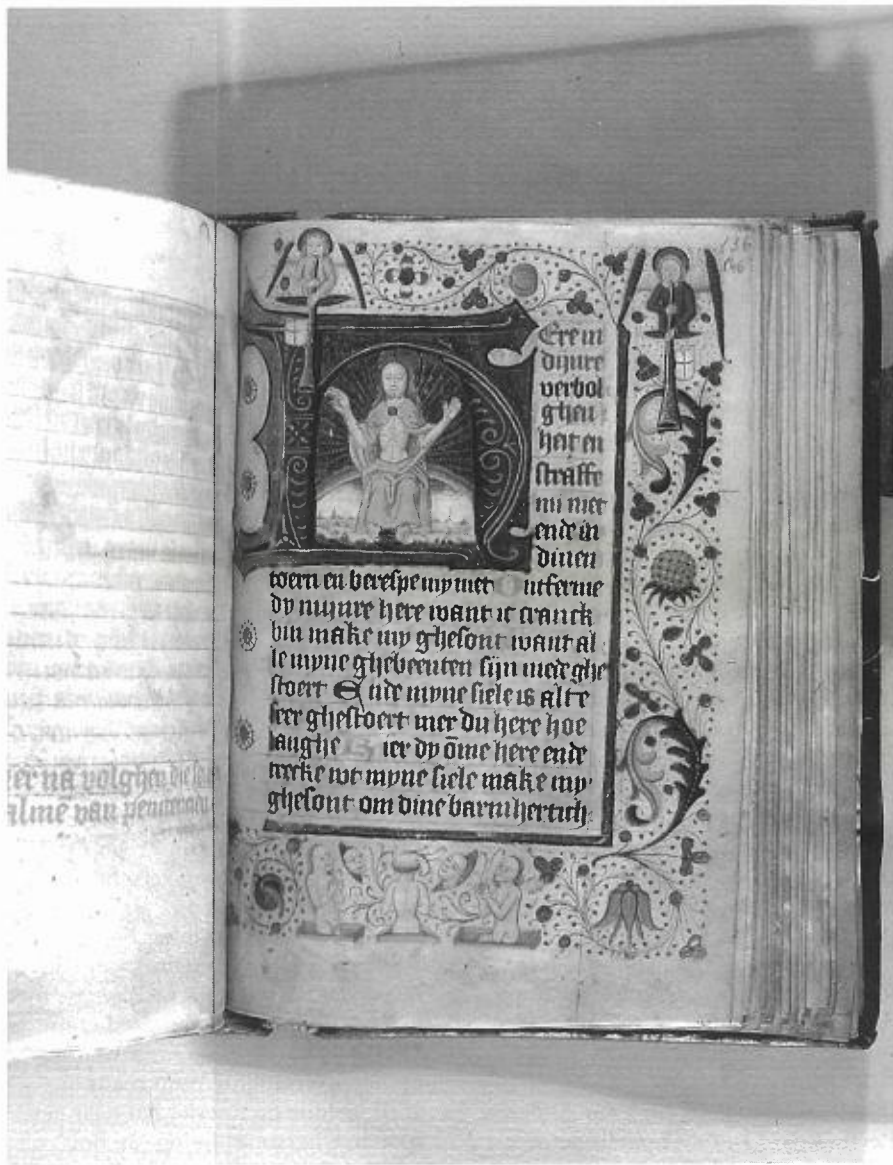
Arbeidsdeling en specialisatie

Het is het eerste getijdenboek waarvan vaststaat dat het in een Fries klooster werd vervaardigd. En dat is mooi omdat van de ruim vijftig kloosters die Friesland in de middeleeuwen gekend heeft ook op boekengebied bitter weinig overgebleven is. Als we dan verder even afzien van de schoonheid van de boekverluchting, schuilt de waarde vooral in de informatie die eraan ontlokt kan worden over de produktie van dergelijke devote boeken in het algemeen. Met behulp van de aantekeningen op het colofon en het voorste schutblad bleek het namelijk mogelijk te achterhalen dat de tekst en de randversiering in Thabor zijn vervaardigd, en dat de illuminaties door een daarin geofefende broeder in een klooster te Zwolle werden aangebracht. Er is dus sprake van arbeidsdeling en specialisatie en daar was de codicologische wetenschap tot dusver nog niet helemaal achter.

Dat alles valt te lezen en te bewonderen in een kleurig boekje onder de titel *Een getijdenboek uit het klooster Thabor*, uitgebracht in eigen beheer door de Stichting Vrienden van de Provinciale Bibliotheek ter gelegen-

heid van de verwerving van het kostbaar kleinood. Het is op een vlotte en vakkundige wijze geschreven door Lydia Wierda uit Groningen, die het getijdenboek bij haar dissertatieonderzoek naar Zwolse handschriften overigens zelf op het spoor was gekomen. Men vindt er onder meer een

namen van de opdrachtgeefster en de eerste bezitster bekend zijn. Het gaat om Webbetien Wolters en een zekere Alijt (Griete?). Hoewel Webbetien een vermogende dame moet zijn geweest, bleek deze 'waardinne' (= sponsor) van Thabor tot dusver niet te achterhalen. Maar wellicht komt een historicus

Gehistorieerde initiaal met Laatste Oordeel (foto: J.v.d.Veer, coll. museum Prinsessehof)

beschrijving in van de inhoud (gebeden) en enkele beschouwingen over de auteur en de maker van de illuminaties. Dat waren respectievelijk broeder Peter van Bolsward - die wel niet vereenzelvigd mag worden met de kroniekschrijver Petrus van Thabor - en een zekere broeder Hendrik uit Zwolle. Verder is het aardig dat de

haar nog eens op het spoor, in Friesland of daarbuiten. Al met al is ook dit boekje een fraai kleinood geworden. Het is voor slechts f.8,- te koop bij de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden.

Hans Mol

De noordelijke steden op weg naar het jaar 2000: een historisch perspectief

Buiten regende het. Binnen schetste burgemeester Apotheker als opening van de op zaterdag 17 juni gehouden studiedag Het Noorden en zijn steden 1800-1995 de niet zo rooskleurige situatie in zijn gemeente. Maar liefst 46.000 personen hebben in Leeuwarden hun werkplek. Daarmee tekent de stad voor ruim een kwart van alle arbeidsplaatsen in de provincie Friesland. Aangezien echter de helft hiervan door forensen wordt bezet, herbergt de Friese hoofdstad anno 1995 slechts 88.000 inwoners. Daar komt bij dat 25 % van de Leeuwarder beroepsbevolking als werkloze staat ingeschreven: in absolute aantallen bijna evenveel als de arbeidsreserve van een veel grotere stad als Utrecht.

Groningen

Als rode draad liep de vergelijking tussen Groningen en Leeuwarden door de vier inleidingen. De eerste spreker, Pim Kooij, hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, wees al meteen op de betere uitgangspositie van Groningen. De stad had geen concurrentie binnen het eigen gewest te duchten. In tegenstelling tot Leeuwarden had Groningen het gehele gewest als verzorgingsgebied. Sterker nog, grote delen van de latere provincie waren in eigendom of onder controle van de stad. Gesitueerd op de grens van een veeteelt- en akkerbouwgebied kwam het stapelrecht bijna automatisch aan Groningen ten goede. Alhoewel dus reeds vroeg het centrum van een groot verzorgingsgebied, kreeg Groningen pas in de negentiende eeuw een belangrijker rol in het stedelijk netwerksysteem. Een systeem dat zijn voltooiing kreeg door de aanleg van een spoorwegnetwerk. Kenmerkend voor centrale plaatsen is een zekere mate van specialisatie. Deze lag voor Groningen in de aanwezigheid van drukkerijen (onder meer te danken aan de aanwezigheid van een universiteit), metaalindustrie, confectie, suikerfabrieken en een bloeiende graanhandel. Toch ontstonden vanaf het midden van de negentiende eeuw nieuwe industrieën waarvan de aan- en afvoerlijnen niet via Groningen liepen. Een werkelijke bedreiging voor de stad-Groninger centrumpositie is deze ontwikkeling echter nooit geworden. Na de Tweede Wereldoorlog namen nieuw opgekomen steden

*De Harlingertrekweg te Leeuwarden omstreeks 1928. In de verte vormen Frico en CAF industriële accenten in de Friese hoofdstad op basis van haar agrarisch ommeland. De 'Stânfriesboot' op de voorgrond symboliseert de vrachtaart
(foto: Het Hoge Noorden/ coll. Gemeente-archief Leeuwarden)*

als Drachten, Assen en Emmen een deel van het Groninger verzorgingsgebied over. Ook de suburbanisatie zorgde voor een zekere aantasting van het primaat van Groningen. Men zou kunnen zeggen dat de centrumpositie van de stad door deze ontwikkelingen weliswaar veranderde, maar zichzelf veranderde mee. De industrie verloor aan gewicht en in plaats daarvan breidde de dienstensector zich na de Tweede Wereldoorlog sterk uit. In het noorden behield de stad zo zijn eersterangs functie, zodat Kooij - ietwat ironisch - kon eindigen met de pr-slogan van stad en provincie: Er gaat niets boven Groningen.

Leeuwarden

Daarna was Leeuwarden aan zet. Rolf van der Woude, onlangs gepromoveerd op een lijvig proefschrift over Leeuwarden in de periode 1850-1914, wees in zijn verhaal op het feit dat het begrip centraliteit, door de geograaf Christaller in de jaren dertig van deze eeuw ontwikkeld, op deelreinen een sterk verschillende betekenis kan hebben. De - in vergelijking met Groningen - andersoortige positie van Leeuwarden kwam op transportgebied tot uiting in de vooraanstaande plaats van Harlingen en op cultureel gebied in de vestiging van de Friese universiteit te Franeker. In de negentiende eeuw had Leeuwarden als centrum van een landbouwprovincie verder veel te lijden van de agrarische depressie, die tussen 1878 en 1900 het Friese platteland teisterde. Een kwestie apart vormt de vraag waarom de industrialisatie voor een groot deel aan de

Friese hoofdstad voorbijging, waardoor Leeuwarden volgens Van der Woude nooit het economisch Mekka van Friesland is geworden. Wel het bestuurlijk Mekka. Een associatie die trouwens veel beter bij het karakter van deze Arabische stad past dan de walm van rokende schoorstenen.

Drenthe

In zijn inleiding over de Drentse steden wees Johan Bos, adjunct-rijksarchivaris in Drenthe, op de toch zeer uiteenlopende ontwikkelingen die deze steden doormaakten. Was de ontwikkeling van Meppel een zeer geleidelijke; Assen werd van regeringswege kunstmatig uit de grond gestampt. De turf dorpen Hoozevee en Emmen veranderden na de Tweede Wereldoorlog in - voor Drentse begrippen tenminste - booming towns. Bos diktte overigens het kwantitatieve verschil tussen beide plaatsen wel wat te veel aan. Tenslotte telt de gemeente Emmen weliswaar meer inwoners dan bijvoorbeeld Leeuwarden, maar voor een groot deel woont de bevolking van deze uitgestrekte gemeente buiten de hoofdplaats, die daardoor niet veel groter is dan Hoozevee.

Friesland

Met de laatste inleider van de dag, de sociaal-geograaf Meindert Schroor, keerden de toehoorders weer terug in Friesland. Schroor toonde de andersoortige positie van Leeuwarden aan door te wijzen op het feit dat voor 1800 in Friesland (in tegenstelling tot Groningen) de politieke macht vrijwel

uitsluitend op het platteland lag. Alhoewel Harlingen en Leeuwarden de belangrijkste onder de Friese steden waren, deed in de negentiende eeuw de frontverschuiving van Amsterdam door de aanleg van het Noordzeekanaal de Friese handel geen goed. Daar kwam de nadelige invloed van de agrarische depressie, waar ook Van der Woude al op wees, nog eens overheen. Schroor wees op een probleem dat zich voordoet bij bestudering van de Friese dorpen en 'vlecken'. De gegevens over bijvoorbeeld inwonertal en beroepsbevolking liggen als het ware verborgen in de gemeentegewijs geordende overzichten. Door deze er toch uit te halen slaagde Schroor erin vast te stellen dat het aandeel van de vlecken in het totaal van de Friese bevolking pas in het begin van de twintigste eeuw begon te groeien. Onder de vlecken was het aandeel van Drachten het grootst door een verviervoudiging van zijn inwonertal tussen 1950 en 1990. Toch werd de centrumpositie van Leeuwarden hierdoor niet in het minst aangetast. Evenmin als dat bij Groningen het geval was. Vooral voor Leeuwarden gold volgens Schroor dat de werkgelegenheid daar vele malen sneller groeide dan in de rest van Friesland. Vlak na de Tweede Wereldoorlog bezat Leeuwarden 17 % van de Friese arbeidsplaatsen. Een percentage dat tegenwoordig op 26 % ligt. Schroor pleitte dan ook voor het leggen van de nadruk op de agglomeratievorming rond de 'as' Harlingen-Leeuwarden. Een geheel andere benadering dus dan tijdens de jaren vijftig, toen de nadruk lag op decentrale stimulering. Hierdoor zou verdere aantasting van het Friese landschap worden beperkt. Tenslotte werd het 'Fries eigene' volgens hem niet alleen bepaald door de taal. Een argument dat in ieder geval in originaliteit uitblonk. De eerste burger van Leeuwarden sprak deze conclusie niet tegen. Aan het begin van de studiedag had Apotheker trouwens ook al gewezen op de noodzaak meer nadruk te leggen op de versterking van de - Leeuwarder - stadsagglomeratie.

New towns

Al met al kregen de helaas niet in zeer grote getal opgekomen toehoorders een helder beeld voorgeschoteld van de twee grootste steden in het Noorden des Lands. Een goede studiedag levert echter meer vragen op dan antwoorden. Zo ook deze. Duidelijk werd dat toepassing van de centrale plaatsentheorie van Christaller - als geografisch model - vooral geschikt is om ruimtelijke en economische verhoudingen en ontwikkelingen te analyseren. Als het

verhaal op deze manier wordt verteld dreigen vooral sociale ontwikkelingen en mentaliteitshistorische aspecten al snel het loodje te leggen. Deze zaken kwamen op de studiedag dan ook niet aan bod. Verder loopt men mijns inziens bij een dergelijke behandeling van de materie het gevaar dat teveel in rangorde wordt gedacht en gepraat. Dat bleek ook uit het feit dat de historische analyse verdacht snel uitliep op een bespreking van de actuele situatie. Een ander aspect dat onderbelicht bleef is de toch zeer succesvolle ontwikkeling van de noordelijke new towns, met name Emmen, Hogeveen en Drachten. Steden als Leeuwarden en Groningen beschikten ook na de Tweede Wereldoorlog - om in schaaftermen te spreken - toch over een ideale uitgangsstelling? Goede infrastructuur, mogelijkheden tot synergie-effecten (te denken valt vooral aan de universiteit in Groningen). Dit alles misten de new towns. En toch veranderden zij dermate snel van karakter dat zij - helaas - hun uiterlijk aan de nieuw verworven status aanpasten door de resten van het veenkoloniale verleden te dempen. Het is de vraag of alleen de aanwezigheid van een 'arbeidsreserve' als verklaringsgrond voor hun groei voldoet. Wat de vestiging (in 1950, dus nog voor de aanwijzing als ontwikkelingskern) van de scheerapparatenfabriek in Drachten betreft, wees Spahr van der Hoek in zijn dissertatie Samenleven in Friesland tevens op het bestaan van persoonlijke relaties van de commissaris der koningin en de burgemeester van Smalingerland met de top van het Philips-concern. Toch laat de groei van het aantal arbeidsplaatsen in Leeuwarden en Groningen duidelijk zien dat er in het Noorden des Lands, ondanks het - eenmalige? - succes van de new towns, slechts twee 'echte' steden zijn: Groningen en Leeuwarden. Daar waren de deelnemers aan de slotdiscussie het over eens.

Paul Kok

Centraliteit toen en nu: Harm Nijboer wint Eekhoffprijs 1995

Burgemeester Apotheker van Leeuwarden lust ze wel rauw, die centraliteits-theorieën, zo merkte hij op ter gelegenheid van de uitreiking van de (tweede) Eekhoffprijs aan Harm Nijboer in de

sfeervolle Leeuwarder raadszaal op 30 augustus jongstleden. Daarbij plaatste hij een van de kernthema's van Nijboer's uit een zevental inzendingen bekroond epistel, getiteld *Leeuwarden tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: verkeersnetwerken, stedelijke systemen en economische ontwikkeling ca.1500-ca.1800*, in het licht van de actualiteit. Een van Nijboer's conclusies is dat het Leeuwarder verzorgingsgebied nooit de gehele provincie omvatte. Door te werken met puntentotalen kon hij een aantal steden met hun verzorgingsgebieden onderscheiden met de nadruk op de zeventiende en de achttiende eeuw. Een en ander aan de hand van een netwerkmodel van trekvaarten, beurtverbindingen en diensten, waarbij vragen naar de bereikbaarheid en de centraliteit van Leeuwarden in de pre-moderne tijd voorop stonden. Uit het onderzoek blijkt dat de relatie met Amsterdam steeds belangrijker werd, hoewel het Friese stedennetwerk een min of meer autonoom geheel bleef.

Apotheker koppelde de toenmalige ontwikkeling aan de huidige politiek van het stadsgewest. De nadruk ligt op een versterking van de Westergozone (Leeuwarden-Harlingen), die ook destijds al de belangrijkste economische as van Friesland was (zie het verslag van de stedendag van Paul Kok elders in *Fryslân*). Deze historische dimensie geeft aan de actualiteit een flinke steun in de rug. De burgemeester wist als saillant detail bovendien te melden dat Leeuwarden momenteel van de vijftien middelgrote steden de op één na hoogste economische concentratie van bedrijven en arbeidsplaatsen heeft in verhouding tot de omvang van de stad. Leeuwarden als werkstad kortom. Zo bekeken is de centrale positie van de stad dus wel degelijk versterkt vergeleken met het door Nijboer geschetste verleden, hoewel ook nu complementaire centra als Drachten, Heerenveen en Sneek hun uitstraling blijven houden.

Nijboer, die aan de prijs een oorkonde en een bedrag van vijftien gulden overhield, benadrukte in zijn dankwoord, geenszins ten overvloede, het nut van een instelling als het Gemeentearchief. Wellicht valt actueel beleid dan minder vaak in eerder gemaakte fouten - waarop juryvoorzitter prof.dr. P. Kooij eerder die middag zinspeelde - en worden oude knollen wat dit betreft niet opnieuw voor nieuwe citroenen verkocht.

M.S.

Verboden verdraagzaamheid, of: Voltaire in Friesland

De beroemde achttiende-eeuwse Franse schrijver en filosoof Voltaire is nooit in Friesland geweest. Niettemin reikte zijn schaduw ver genoeg om ook deze provincie te bereiken, zoals bleek tijdens de jaren 1765-1769. Op hoog niveau werd getracht zijn gedachtengoed te blokkeren, hoewel....

Onlangs verscheen een boek over de relatie tussen Voltaire (1694-1778) en de Nederlanden: France Guwy, *Voltaire, help! De Hollandse ervaringen van Voltaire en de invloed op zijn denken*. De ondertitel is echter misleidend. Het boek is een prettig lezende biografie, maar er worden slechts enkele pagina's besteed aan de relatie van deze befaamde schrijver-filosoof met ons land. Die weinige pagina's volstaan voor de persoonlijke verbondenheid van Voltaire met Nederland, want zo intens was deze relatie niet: hij was een passant die zonodig gebruik maakte van de relatieve vrijheid van drukpers in de Republiek. Veel invloed vanuit de Nederlanden heeft Voltaire niet ondergaan, al bewonderde hij de tolerantie hier te lande. Helaas zwijgt Guwy over de invloed die Voltaire op zijn beurt in de Nederlanden uitoefende. Dat laatste is ook voor Friesland jammer, omdat in onze provincie Voltaire het slachtoffer werd van boekcensuur.

Leeuwarder vertaling

Van de *Traité sur la tolérance* verscheen in 1764, reeds één jaar na het Franse origineel, een Nederlandse vertaling te Leeuwarden: *Verhandeling over de verdraagzaamheit in het stuk der religie*. Het boek wekte enorme beroering in orthodoxe kringen, want een dergelijk pleidooi voor de tolerantie werd opgevat als een aansporing tot vrijdenkerij en ongehoorzaamheid. Om de gemoederen te kalmeren besloten Gedeputeerde Staten op 11 januari 1765 het boek te verbieden. Enkele jaren later, in 1769, verscheen een ander boek over hetzelfde onderwerp: *Verhandeling over de tolerantie of verdraagzaamheit in het stuk van den godsdienst; door een liefhebber der waare regtzinnigheid*. Ook dit werk werd verboden, op 7 juli 1769. Degene die achter beide geschriften schuil ging is tot op heden anoniem gebleven. De laatste historicus die over deze affaire geschreven heeft, J.J. Kalma, kon slechts enkele namen suggereren zonder er aanwijzingen bij te kunnen leveren.¹

Edele beschermheer

Mijn suggestie is dat Georg Frederik baron Thoe Schwartzberg en Hohenlansberg (1733-1783), de vervaardiger van het Groot Placaat en Charterboek, achter dit alles schuil gaat. De bewijsovereenkomst daarvoor is indi-

rect, gebaseerd op twee parallelle gebeurtenissen. In dezelfde periode speelde zich ook een conflict af tussen de Leeuwarder predikanten en ds. G.Th. de Cock. Deze had op 3 februari 1765 - dus kort na het eerste verbod - als vervanger van een andere predikant een preek gehouden over *Joh. 15:17* en daarbij de naastenliefde in termen van onderlinge tolerantie gezet. Eerder, in de zomer van 1764, had De Cock als voorzitter van de Friese synode in een rede al evenzeer een pleidooi gehouden voor tolerantie. Het was niet toevallig dat De Cock in datzelfde jaar 1765 een beroep naar Beetgum ontving en het aanvaardde: Beetgum was de woonplaats van de baron en het was algemeen bekend dat deze zijn grote beschermheer was in de jaren voortsleepende strijd. Mijn tweede aanwijzing gaat geheel buiten de persoon van De Cock om en brengt Schwartzberg rechtstreeks in verband met Voltaire. In zijn archief bevindt zich een handgeschreven vertaling van een gedicht dat Voltaire schreef naar aanleiding van de verwoestende aardbeving in 1755: *Gedigt op de Verwoesting van Lissabon of Onderzoek van dat ontwyffelbare voorstel Alles is Goed*.² De aardbeving, die duizenden levens kostte, maakte een diepe indruk in geheel Europa. Deze catastrofe, die nota bene plaatsvond op Allerheiligen, hield het einde in van het blijde vertrouwen in God de Schepper, die uit alle mogelijke werelden de beste had geschapen - een optimisme zo kenmerkend voor de vroege achttiende eeuw. Schwartzberg had dus een uitgesproken belangstelling voor Voltaire's opvattingen "in het stuk der religie".

Toch zou het opmerkelijk zijn dat een edelman, door geboorte voorbestemd voor een politieke loopbaan, zulke risico's nam. Zijn gedrag zou dan zelfs van cynisme getuigen: ten tijde van de beide verboden boeken was Schwartzberg lid van Gedeputeerde Staten en zou hij dus zelf betroffen zijn geweest bij het verbod van eigen geschriften! Hetgeen echter wel de angstvallig bewaard gehouden anonimiteit verklaart. De scherpe lach van Voltaire is hoorbaar...

Jacob van Sluis

De Leeuwarder kunstschilder Rienk Keyert portretteerde het gezin Schwarzenberg in 1743. De tienjarige Georg Frederik is de derde persoon van links (coll. Fogelsanghstate/Fries Museum)

¹ J.J. Kalma, *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis*. Drachten/Leeuwarden, 1987, 115-118 en 123-125

² Ryksargyf yn Fryslân te Leeuwarden, Familie-archief Thoe Schwartzberg en Hohenlansberg, inv. nr. 514

De 'Dresdener atlas': een verzameling zestiende eeuwse plattegronden van Friese en andere plaatsen

De Tachtigjarige oorlog spreekt al eeuwenlang tot de verbeelding, zowel in ons onderwijs als daarbuiten. Het begin van de Nederlandse opstand speelde zich bovendien voor een belangrijk deel in Friesland en zijn nabijheid af, hoewel er afgezien van 'Heiligerlee' en 'Jemmingen' weinig aandacht aan werd besteed. In kartografisch opzicht liet de periode voor Friesland - behoudens de Van Deventer-plattegronden - evenmin veel materiaal na. Een recente vondst in het Dresdener archief lijkt daar enige verandering in te brengen.

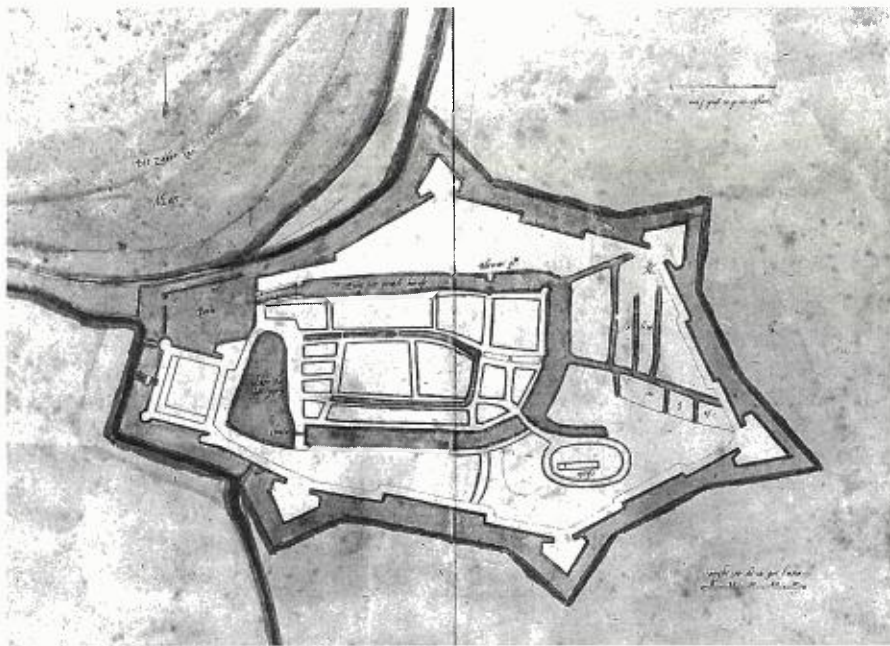
Friesland is sinds kort een belangrijk kartografisch document rijker. Dat wil zeggen niet het eigenlijke object, maar fotografische afdrucken ervan. In het kader van zijn promotie-onderzoek naar Friese stukken uit de Saksische periode in het archief van de gelijknamige hertogen in Dresden kwam drs Paul Baks, dankzij een tip van archivaris Brichzin, een zestiende eeuwse atlas met steden- en vestingenkaarten op het spoor. Het bijzondere aan de atlas is dat van de 42 kaarten van 40 steden, dorpen en forten in de Nederlanden, een zeventiental kaarten betrekking heeft op Friesland. Op initiatief van de Ottema-Kingmastichting is de gehele atlas gefotografeerd. De kaarten werden vermoedelijk vervaardigd door een voorshands onbekende Italiaanse kartograaf, die - al dan niet onderbroken - gedurende een lange tijd in de Nederlanden actief moet zijn geweest. Het geheel is getekend tussen 1568 en 1578 (of 1585: Val van Antwerpen), met andere woorden in het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Een en ander valt op te maken uit het voorkomen van de in 1568 opgeworpen vesting Delfzijl en de aanwezigheid van een groot aantal steden in de Zuidelijke Nederlanden, die vrijwel alle tussen 1578 en 1585 in handen vielen van Alexander Farnese, alias de hertog van Parma.

'In Frisia'

De getekende plattegronden betreffen in 60 % van de gevallen steden, forten en een klooster (Lidlum) 'in Frisia'. De resterende kartografische schetsen zijn afbeeldingen van enkele steden in het zuidwesten van de toenmalige

Nederlanden, variërend van 's-Hertogenbosch in het noorden tot Kamerijk in het zuiden. Hier vinden we toevoegingen als 'in Hannonia, Artesia, Zelanda, Flandria en Brabantia'. De toevoeging 'in Frisia' kan worden gezien als een 'pars pro toto' voor Noord-oost-Nederland (Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel), welke enigszins te vergelijken is met de Spaanse uitdrukking 'Flandes' (Vlaanderen) voor de gehele Nederlanden. De gebieden waarop deze plattegronden betrekking hebben werden immers sinds 1528/1536 door een en dezelfde Habsburgs/Spaanse stadhouder bestuurd. In diens titulatuur werd Friesland, dat overigens ook de eerste Habsburgse aanwinst aan gene zijde van de Zuiderzee was (1515-1524), doorgaans als eerste gewest genoemd. Niet alle plattegronden 'in Frisia' heb-

en Makkum. De versterkingen van Lemmer, Lidlum en Oostmahorn (in één oogopslag wordt de Friese naam De Skâns duidelijk) zijn eveneens weergegeven, alsmede de streek rondom Koudum/Galamadammen. Bij de vervaardiging van de 'Friese' kaarten, die het eerste deel van de atlas vullen, heeft de auteur op het eerste gezicht gebruik gemaakt van het werk van Jacob van Deventer, wiens opnamen van de noordelijke steden uit de jaren 1559-1562 dateren. Het stratenpatroon binnen de steden is tamelijk grof generaliseerd overgenomen. Daarentegen bevatten de plattegronden vooral toevoegingen (uitbreidingen, nieuwe verdedigingswerken e.d.) langs de stadsranden. We noemen de in 1572 tot driehoekig ravelijn omgebouwde sterkte voor de Vrouwenpoort in Leeuwarden. Het meest verschilt de

De plattegrond van Harlingen in de 'Dresdener Atlas' uit circa 1572 (foto: Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden)

ben dus betrekking op Friese oorden, want onder dit predikaat vinden we ook afbeeldingen van Groningen, Delfzijl, Zwolle, Deventer, Kampen, Kuinre en Blokzijl.

Eerste indrukken

Voor ons zijn de Friese plattegronden uiteraard het meest belangwekkend. Er zijn afbeeldingen bij van een achttal Friese steden. Franeker, Workum en IJlst ontbreken. Voorts bevat de atlas kaarten van Dronrijp, Berlikum

plattegrond van Harlingen - waarvan hier de afbeelding is opgenomen - met die van Van Deventer. De kaart maakt aannemelijk dat het volgens Schotanus en Obreen veel later uitgevoerde (op 6 september 1565 verleende) octrooi tot stadsuitbreiding juist wel kort na 1565 moet zijn uitgevoerd in plaats van in 1579/1580, zoals vele historici elkaar al eeuwen naschrijven. Naderhand werd dit gewijzigd en vonden verdere uitbreidingen (o.a. naar het zuiden) plaats. Opmerkelijk zijn eveneens de

zoutketen (saline, denk aan Zoutsloot) die op deze plek in de oostelijke 'binnenstad' nog tot in onze eeuw gevestigd bleven. Zo kan de op 1595 voor het eerst vermelde zoutnijverheid minstens een kwarteeuw vroeger worden gedateerd. Het 'Lago', waaraan de buurt De Vijver herinnert, zou als Oosterhaven de aanzet worden tot de in 1597-1600 gegraven Zuiderhaven.

Nieuwskaarten

De overige 'Friese' plattegronden hebben meer het karakter van nieuwskaarten. Ze tonen weliswaar een schetsmatige topografie, maar hebben gezien het kleurgebruik het karakter van nette, d.w.z. afgewerkte plattegronden. Het betreft hier nieuwskaarten die ten doel hadden verslag te doen van de krijgshandelingen. Om die reden bevat de atlas naast een viertal dergelijke kaarten van steden (Stavoren, Dokkum), nieuwskaarten en/of fortificatieschetsen van vlekken en dorpen (Lemmer, Makkum, Berlikum, Dronrijp, Koudum/Galamadammen, Klooster Lidlum, Oostmahorn), waarvan tot op heden geen zestiende eeuwse materiaal bekend was. De kaarten geven ons een vaak gedetailleerd (Sloten, Lemmer, Berlikum), zij het ietwat gestileerd beeld van de nabije omgeving van deze plaatsen. Zij doen verslag van de handelingen van de Waalse en 'Duytsche' troepen van Caspar di Robles (Beli, alias heer van Billy op een aantal kaarten) tegen de geuzen (Gusij). De strijd in Friesland speelde zich van juni tot en met november 1572 af. Deze nieuwskaarten sluiten het 'Friese' gedeelte van de atlas af.

Historisch belang

De militair-strategische plattegronden en de nieuwskaarten van het Friese deel zijn van groot historisch en geografisch belang. Om te beginnen komen er vijf Friese nederzettingen (Makkum, Oostmahorn, Lemmer, Berlikum en Dronrijp) op voor die niet in de atlas van Jacob van Deventer zijn vertegenwoordigd. Belangrijk is ook de nieuwskaart van Galamadammen en omgeving, alsmede de zeer exacte aftekening van het gefortificeerde klooster Lidlum. Alle zijn hier voor het eerst in kaart gebracht. De plattegronden van plaatsen die ook door Van Deventer zijn gekarteerd bieden - gezien het kleine chronologische hiaat (de kaarten van Van Deventer zijn amper een decennium ouder!) - de mogelijkheid tot vergelijking, zoals in het bovengenoemde geval Harlingen. Naast het evenemen-

tiële karakter van de nieuwskaarten bevatten zij (én de overige plattegronden) veel gegevens over deze plaatsen en hun landelijke omgeving. De hoge ouderdom (ruim vier eeuwen) tenslotte geeft extra gewicht aan de historische waarde, want over kartografisch materiaal uit deze periode beschikken we wat Friesland aangaat nauwelijks.

Waarde

Het bovenstaande maakt duidelijk dat met deze atlas een belangrijk historisch-geografisch document boven water is gekomen. Met name wat Friesland betreft staat aldus een reeks tot nu toe ongekarteerd geachte nederzettingen op een zestiende eeuwse kaart. Daardoor kan in een aantal gevallen een antwoord worden gegeven op het hoe en waarom van de ruimtelijke structuur, de omvang van de bebouwing, de bebouwingsdichtheid van plaatsen en de structuur van hun landelijke omgeving. De nieuwskaarten geven een beeld van de guerilla-achtige activiteiten van zowel de Geuzen als De Robles c.s. en de zestiende eeuwse krijgskunde in het algemeen. De Zuidnederlandse kaarten kunnen het reeds gedetailleerde beeld aldaar verbijzonderen en waar nodig bijstellen. Voorts krijgen we een beeld van de kartografische vaardigheden en activiteiten van één (of wellicht meerdere) Italiaanse ingenieurs, die in de zestiende eeuw een grote invloed hadden op de Nederlandse vestingbouw en haar tot op heden beeldbepalend stempel op een aantal onzer steden. 'Last but not least' vertegenwoordigen de geaquarelleerde kaarten een esthetisch en kunsthistorisch belang.

Publicatie

Uiteraard zal onderzoek worden verricht naar de betekenis van deze atlas en zijn kostbare inhoud, waarna het geheel integraal zal worden uitgegeven. De Ottema-Kingmastichting en het Boersma-Adema Fonds, beide te Leeuwarden, hebben op zich genomen de studie naar de betekenis en de inhoud van de plattegronden, alsmede de uitgave van de 'Dresdener Atlas' te financieren. Het Ryksargyf yn Fryslân zal als uitgever fungeren. Ten behoeve van dit onderzoek en de publicatie ervan is ondergetekende als geograaf en historicus aangetrokken. Het is de bedoeling dat de atlas, compleet met de uit het onderzoek resulterende beschrijvingen, tegen het einde van 1996 verschijnt.

Meindert Schroor

Hilligen yn midsieusk Fryslân: Sint Anne

Hilligen hawwe ieuwenlang ek yn Fryslân net populêr west by protestanten. Se waarden troch har sjoen as ôfgoden dy't de minsken ôflaten fan de oanbidding fan de wiere en almachtige God. By de byldenstoarm fan 1566 yn Ljouwert moasten gâns bylden it ûntjilde, en nei't de protestanten yn 1580 definityf oan de macht kommen wiene, is de santekraam yn hiel Fryslân opropme. Dy skjinmak-operaasje is aardich slagge, yn safier dat fan al dy tûzenen bylden en ôfbyldings dêr't de Fryske tsjerken foar de Reformaasje mei fersierd west hawwe, mar in tige lyts bytsje oerbleaun is - faaks net mear as in promille.

Mei it ferwiderjen fan de objekten wie it net fuort dien mei de hilligefearing. Feestdagen as dy fan Sint Piter en Sint Maarten wurde noch oant hjoeddedei ta fierd, en yn de tiidrekkening is noch lang ek mei gâns oare hilligedagen wurke. Ungemurken bleau de patroanhillige noch lang yn de gedachten fan de minsken syn ynfloed op har útoefeningen. Faak wie it allinnich in kwestje fan nammejouwing, mar nei de Reformaasje gongen de tsjerkfâdijen gewoan troch mei it behearen fan it *patroanslân*: dat is it lân fan de patroanhillige, dy't jilde koe as de eigener fan de tsjerke. Ek yn sântjinde-ieuske lânregisters hat men it noch faak oer it lân fan Sint Nikolaas, Sint Maarten of wa't ek mar de patroan fan de doarps tsjerke wie.

Tsjerkepatroanen

Tsjintwurdich is de protestantske 'smetvrees' foar hilligen net mear sa grut. By guon Herfoarme tsjerkegemeenten, dy't as de rjochtsopfolgers fan de Fryske midsieuske parochy's beskôge wurde kinne, bestiet wer ynteresse foar it hilligeferline fan har tsjerke. Dat wurdt ek útdrukt yn de benaming fan de tsjerke. Der wurdt praat fan de Martinitsjerke fan Boalsert, de Mariatsjerke fan Blessum, de Nikolaatsjerke fan Nijlân, de (Sint) Margarethatsjerke fan Boxum, de Sint Piter fan Grou, ensfh. Mar net fan elke tsjerke is bekend oan wa't se wijd west hat. De tsjerkehistoarikus Reitsma hat yn de foarige ieu in ynventarisasje makke, mar dy is net

alhiel sûnder flaters, bygelyks om't er gauris oannaam dat as in doarp syn merke op Sint Jan hâlde, de tsjerke wol dy hillige as patroan hân hawwe soe. Sadwaande is der kâns dat tsjerkfâdijen en oaren dy't op Reitsma syn list ôfgeane, ferkeard útkomme by it beneamen fan har tsjerke. Der binne dus frijwat korreksjes mooglik. Herma van den Berg hat yn de *Keppelstok* fan april 1991 alris útlein dat de saneamde Joristsjerke fan Britswert eins oan Johannes wijd wie. Schotanus, dêr't Reitsma op ôfgien wie, hie de ôfkoarting foar Johannes op 'e klok net goed lêzen.

Ynventarisasje

Al earder, yn 1989 is troch Gerrit Verhoeven yn diel 8 fan it troch de Fryske Akademy útjûne tiidskrift *Fryske Nammen*, ss. 75-108, in wiidweidige ynventaris fan de midsieuske tsjerkepatrosinias yn Fryslân publisearre, dêr't de âldste fermeldings fan de tsjerkehilligen op betrouberens yn neigien binne. Dit artikel is net sa bekend, wat spitich is, om't it de resultaten biedt fan yngeand ûndersyk op dat mêd. It aardige fan Verhoeven syn artikel is ûnder mear dat it sjen lit hoe't yn it oannimmen fan hilligen moades fan ynfloed west hawwe, en hoe't dêrom de namme fan in patroanhillige in oanzjizing jaan kin oer de ûntsteanstiid fan de tsjerke. Nim no Sint Nikolaas. Dy is eins pas troch de Krústochten populêr wurden, dat de tsjerken dy't oan dy hillige wijd binne, datearje yn 't generaal net fan foar 1100-1150. Faak binne it de tsjerken fan (meast lytse) doarpen dy't yn dy tiid ta stân kommen binne, dy't dy hillige as patroan hawwe. Plakken ek dy't Nij- of Nije yn har namme hawwe, lykas Nijlân, Nijhuzum, Nijetrine, ensfh. In oar foarbyld biedt it gefal fan Sint Anne. Hiene de tsjerkfâden fan Hantumhuzen it wurk fan Verhoeven rieplachte, dan hiene se net sa maklik in buordsje mei *Sint Annakerk* boppe de yngong spikere. It is wol te begripen dat se fia Reitsma op dy namme kommen binne, mar hy doocht net. Hy is ûntliend oan it Beneficiaalboek fan 1543, in list fan tsjerklike besittings dy't ek foar Dongeradiel bewarre bleaun is en dêr't ûnder Hantumhuzen yn sprutsen wurdt oer 'Sint Annelant'. By neier ynsjen docht bliken dat dit lân net fan de tsjerke sels mar fan in prebinde (aparte alterstifting), dy't fan letter tiid datearret.

Drukparse

Wa't mar in bytsje fan de ferearing fan Sint Anne wit, kin út himsels ek wol betinke dat de keppeling oan de tsjer-

ke net doge kin. De tsjerke fan Hantumhuzen datearret nei alle gedachten noch út de tolfde ieu, wylst de kultus fan Sint Anna yn de Nederlannen net earder as yn it lêste desennium fan de fyftjinde ieu fan de grûn kaam. Yn 1990 is in nijsgjirrige dissertaasje ferskynd fan de hân fan Ton Brandenbarg oer de ferearing fan Sint Anne, ûnder de wiidweidige titel: *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)*. Dêr komt út nei foaren dat de Anne-kultus nei sirka 1490 troch de massale fersprieding fan hilligenlibbens fia de drukparse, skreaun troch in Kartuzer muonts en in sekuliere geastlike, him tige fluch ferspraat hat, op sa'n wize dat de mem fan Maria neist de Leaf Frouwe sels de meast fereare hillige yn de Nederlannen waard. Ek yn Dútslân wie de hillige doe tige populêr. It is gjin tafal dat Luther yn 1508 tidens in tongerbui op reis Sint Anne om help rôp en besleat muonts te wurden. Der wie wol in âldere ferearingstradysje, mar dy hie lang sa'n omfang net. Anna figurearret bygelyks op in beskieden plak yn heechmidsieuske hagiografyske sammelwurken lykas it *Speculum Historiale* fan Vincentius fan Beauvais en de *Legenda Aurea* fan Jacobus de Voragine. Mar de leginde fan Sint Anne hat earst kleur krigen,

Anna-te-drieën, Stichts, sirka 1500 (foto: Ruben de Heer, coll. Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht)

en dêrmei ek bekendheid en populariteit, troch de let-fyftjinde-ieuske útwreidings en betinksel fan de geastliken Pieter Dorlant en Jan van Denemarcken. Sint Anne, dy't yn de bibel hielendal net neamd wurdt, wie neffens de apokriefe evangelijs de mem fan Maria.

As sadanich hie hja yn de eagen fan har ferearders direkt tagong ta Jezus en syn mem. Bekend binne de foarstellings fan Anna-te-drieën: Anna en har dochter Maria mei it Jezusbern op 'e earm. Neffens lettere leginden soe Anna nei de dea fan har earste man, Joachim, noch twa kear trouw west hawwe; út dy lettere houliken binne neffens it ferhaal dan teminsten seis apostels fuortkaam. Sa wie Anna dus behalve beppe fan Jezus ek nochris de beppe fan in ymposant tal hilligen dy't elk in grutte bemiddelingskrêft hiene. Hja gou dêrom as in mearsidige patronesse. Oer har wurdt fierder noch skreaun dat hja nei de dea fan har echtgenoaten noch in kein en deugdsom libben as widdo laat hat. Yn dy kwaliteit wie se ek foar frouljuskleasters oantreklik om't dat plakken fan taflecht wiene foar widdowen dy't gjin houlik mear oangean woene. Gjinniget dus dat it Baginekleaster fan Ljouwert, doe't dat om 1500 hinne fan bûten nei binnen de stêd ferhuze en dêre in nije tsjerke (de lettere Westertsjerke) en oare gebouwen delsette liet, Sint Anne as har nije patronesse neist Sint Franciscus keas.

Sechtjinde ieu

As wy alle oare gegevens oer de ferearing fan Jezus' beppe yn Fryslân op in rychje sette, docht bliken dat dy allegear út de earste desennia fan de sechtjinde ieu datearje. Folle tsjerken wiene der doe net mear te stichtsjen: neist Sint Anne yn it krekt yndike Bildt en de noch net goed datearre tsjerke fan Lytsewâld/Augsbuert (dy't hiel bêst earst út de sechtjinde ieu stamme kin), fine wy fierder allinnich mar Sint Anne-kapellen yn Ljouwert op it Blokhûs, Frjentsjer, Stynsgea en Warkum. Alle oare gegevens slane op memoary-stichtings (prebinden) út de jierren 1500-1525. Sjoch foar de fynplakken de bylage yn myn artikel oer it Ljouwerter Baginekleaster yn de *Leeuwarder Historische Reeks 3* (1992). It giet dus om in devoasje dy't hiel goed yn de tiid pleatst wurde kin. De tsjerkfâdij fan Hantumhuzen kin dus mar better it buordsje boppe de yngong fan har bedehûs weihelje. En it bestjoer fan it Sint Annelien yn Makkum, dat tinkt dat har lien yn 1479 stichte is, docht - hoe spitich dat ek is - der ferstannich oan har saneamde stichtingsakte nochris yngeand te besjen, want dy is op in hast ûnnoazele wize fersalske. It lien moat fan nei 1500 datearje. Mar dêroer in folgjende kear mear.

Hans Mol

Een echte Rembrandt in Harlingen?*

De relatie van Neerlands beroemdste schilder met Friesland is bekend. Hij huwde tenslotte een Leeuwarder burgemeestersdochter, Saskia van Ulenburgh. Via haar raakte hij geparenteerd aan Wybrand de Geest. Bovendien publiceerde en verkocht zijn aangetrouwde Friese neef Hendrik Ulenburgh de etsen van de meester. Rembrandt zal daarnaast veel bewonderaars in Friesland hebben gehad; bezitters van zijn werk wellicht nauwelijks, of toch...

Eind juni 1821. In de Voorstraat te Harlingen betreden op een vroege ochtend vier mannen een groot herenhuis. Enkele maanden daarvoor, om precies te zijn op 2 maart 1821, was de eigenaar ervan in zijn woning overleden. Het was de vrijgezel Gooitjen Stinstra (1763-1821), afkomstig uit een befaamde doopsgezinde Harlinger familie. Twee dagen had het kwartet nodig om alle zaken die zij in Gooitjen's sterfhuis aantroffen te noteren. Zij deden dat op verzoek van mr. Hendrik Jans Westra (1766-1831), directeur van de in- en uitgaande rechten en accijnzen van de provincie Groningen, oud-Harlinger en mede-oprichter van de vrijmetselaarsloge aldaar. Westra was gehuwd met zijn stadgenote Eva Fontein (1773-1856), een achternicht van Gooitjen Stinstra en eveneens van doopsgezinde afkomst. In zijn in 1812 bij notaris Wyma gedeponeerde testament had Gooitjen zijn vriend Hendrik Westra tot erfgenaam in het vruchtgebruik van zijn nalatenschap aangewezen. Westra was ook aanwezig bij Gooitjen's overlijden en regelde zijn begrafenis, zoals blijkt uit zijn brieven aan Gooitjen's enige zuster, Isabella Stinstra (1760-1829), die in Amsterdam woonde. Zij was toen al weduwe van de zeer rijke Amsterdamse, doopsgezinde koopman Pieter de Clercq (1757-1805), en krachtens haar broers testament werd zij erfgename in de blote eigendom.

'Nederlandsche Meesters'

Gooitjen Stinstra was een rijk man geweest. Hij bezat huizen, boerderijen, grond en obligaties. Samen met de kostbaarheden uit het huis in de Voorstraat schatte men de waarde van zijn nalatenschap op ruim f.120.000,-. Het grootste deel ervan had Gooitjen niet zelf verdiend, maar geërfd van

zijn vader, dr. Simon Stinstra, evenals diens vader geneesheer te Harlingen, en vooral van zijn moeder Anna Braam. Deze Anna stamde uit een zeer gefortuneerd doopsgezind, Harlinger koopmans- en redersgeslacht. Nadat zijn beide ouders omstreeks 1780 waren overleden, woonde Gooitjen een tijdlang bij zijn zuster Isabella en zijn zwager Pieter de Clercq, raadslid van Amsterdam rond 1800 en een overtuigd patriot, in een fraai Amsterdams grachtenhuis. Hij schreef zich ook in als student in die stad, maar heeft zijn academische studie vermoedelijk nooit voltooid. Het ouderlijk huis in de Voorstraat in Harlingen verhuurden Gooitjen en Isabella in de jaren '80 en '90 aan Hans Willem baron van Plettenberg (1732-1800), burgemeester van Harlingen en een vertrouweling van stadhouder Willem V. Het huis daarnaast was trouwens ook hun eigendom en werd verhuurd aan de bekende schilders en kunsthandelaars, vader en zoon Henricus en Nicolaas Baur. In 1820 overleden zij kort na elkaar in dat huis. De schilderijencollectie van vader Henricus was het kostbaarste deel van hun vermogen. Voor de successiebelasting werd haar waarde op f.6.000,- geschat. In september van datzelfde jaar kwam deze collectie van "voornamen Nederlandsche Meesters" onder de hamer op een in het "Huis met de Hoofden" gehouden veiling op de Keizersgracht te Amsterdam.

Prenten

Nu was het verzamelen van schilderijen en ongetwijfeld de grootste esthetische passie van Gooitjen Stinstra. Juist in zijn Amsterdamse periode bevond hij zich in kringen waarbinnen collectievorming zeer *en vogue* was. Daarnaast was Gooitjen ook lid van de Amsterdamse tekenacademie. In tegenstelling tot zijn tante Baudine Stinstra, gehuwd met de Harlinger koopman Jelle Wildschut, zijn van Gooitjen geen tekenprestaties bewaard gebleven. Ook zijn vader, de al genoemde dr. Simon, bezat een schilderijencollectie, maar uit familiecorrespondentie weten we dat Gooitjen eveneens werken van oude meesters kocht. Vermoedelijk was Gooitjen in 1800 zelf in het Stinstra-huis aan de Voorstraat gaan wonen. Het ligt voor de hand dat hij voor de aankoop van schilderijen nauwe banden met de Bours onderhield. In ieder geval had

hij bij hun overlijden nog een schuld van f.500,- bij hen uitstaan. Toen in 1813 de bekende Haarlemse kunsthistoricus Adriaan van der Willigen aan de op dat moment belangrijkste Friese portrettist Willem Bartel van der Kooi vroeg om een opgave van in Friesland aanwezige verzamelingen van schilderijen, tekeningen of prenten, antwoordde deze: "... dat van de eerste mij haast niet genoeg van uitgebreidheid voorkomt om daarvan melding te maken, hoewel de kunstlievende Heer G.S. Stinstra te Harlingen (Buurman van den kunstschilder Baur) een kleine verzameling van schilderijen bezit, waaronder in de daad zeer schoone stukken zijn, doch van prenten bezit dezelve eene zeer groote verzameling." Afgaande op dit citaat (opgediept uit Cees Boschma's welbekende dissertatie over Van der Kooi), bezat Gooitjen's schilderijen kabinet toch al een zekere faam tijdens zijn leven. Van der Kooi was trouwens ook degene die van de familie de opdracht kreeg de schilderijen van Gooitjen te taxeren.

Lage taxatie

Zo lezen we in de "Memorie van aangeve der nalatenschap van wijlen den Heer G.S. Stinstra te Harlingen", uit september 1821, onder andere: "Vijf en negentig stuks schilderijen door den heer W.B. van der Kooi, kunstschilder te Leeuwarden, gewaardeerd op vierduizend negenhonderd vijf en vijftig Guldens." Een nogal laag uitgevallen taxatie, maar de verklaring daarvoor is natuurlijk dat die met het oog op de fiscus ook zo bescheiden mogelijk moest zijn. In de maanden daarvoor was er overleg geweest tussen de twee erfgenamen over het uitkopen bij de erfenis van Westra door Isabella. Ook zou Isabella dan alle gelden voorschieten ter voldoening van schulden, legaten en successierechten. Zo was Westra zelf door zijn vriend Gooitjen bedacht met een legaat van f.20.000,-. Voor met name Isabella was het zaak de taxatie van haar broers nalatenschap zo laag mogelijk te houden. Nu waren de meubelen en huisraad van Gooitjen sober, terwijl zijn goud en zilver niet meer dan f.500,- waard was; zijn schilderijen werden echter aanvankelijk op f.15.000,- getaxeerd. "Er zijn in de 90 schilderijen, volgens opgaaf van de Heer van der Kooi, alle uitnemende stukken, zonder dat er zich eene enkele prul onder bevindt", schrijft weer een andere neef Stinstra in juni 1821

vanuit Franeker aan Isabella in Amsterdam. Diezelfde neef meent ook dat absoluut voorkomen moest worden dat de collectie onder rechterlijke dwang te Harlingen werd geveild, "een zeer schadelijke messure".

Veilingcatalogus

Om aan benodigde gelden te komen voor de afwikkeling van de nalatenschap vond die veiling uiteindelijk toch plaats - niet in Harlingen, maar in Amsterdam, en wel op 22 mei 1822. In dit nationale en internationale centrum voor de kunsthandel kon men immers een veel hogere opbrengst verwachten. De openbare verkoping van Gooijten's schilderijen geschiedde in hetzelfde veilinghuis waar ook de collectie van vader Baur was verkocht. Zij werd geleid door toen heel bekende kunstmakelaars als Jeronimo de Vries (doopsgezind en van Friese komaf), E.M. Engelberts en C.S. Roos. Zij lieten vanzelfsprekend ook een veilingcatalogus drukken. In de stukken over de liquidatie van Gooijten's nalatenschap lezen we dan: "Opbrengst der te Amsterdam verkochte schilderijen f.7.801,42." Wie evenwel het voorblad van de veilingcatalogus bekijkt, stuit op een verrassing: "Catalogus van eene uitmuntende verzameling schilderijen door de beroemdste Nederlandsche Meesters: merendeels uitmakende het kabinet van wijlen den heer S.J. Stinstra van Harlingen." S.J. Stinstra en niet G.S. Stinstra. Inzoverre dat viel na te gaan had in de familie alleen Gooijten's betovergrootvader - Simon Johannes Stinstra (1673-1743) - de initialen S.J. Een doelbewuste mystificatie of toch simpelweg een drukfout? Ook de woorden "merendeels uitmakende" verdienen onze aandacht. Gooijten's verzameling, zo bleek uit de memorie van successie (èn uit de boedelinventarisatie!), telde bijna honderd schilderijen, in de catalogus werden evenwel ruim tweehonderd stukken ter veiling aangeboden. Meer dan de helft stamde niet uit Gooijten's nalatenschap. Nu is het mogelijk dat men schilderijen afkomstig van andere Stinstra's toegevoegd had aan de verkoping, maar heel erg waarschijnlijk is dat niet. Ook bij de veiling van de collectie Baur komen we een vergelijkbare formulering tegen: "merendeels nagelaten door wijlen den Heere H.A. Bauer, in leven kunstschilder te Harlingen". Onderzoekers die met oude veilingcatalogi werken moeten op hun hoede zijn voor de praktijken van veilingmeesters die 'speelden' met de herkomst van door hun aangeboden stukken. Zo heb ik zelf enige tijd

gedacht dat het meest aangeprezen schilderij op de veiling in mei 1822 - "vertoont de stad Delft, aan de Schie" - van de hand van "Van der Meer (de Delftsche)" ooit aan de Voorstraat in Harlingen te bewonderen is geweest. Maar het blijkt niet waar te zijn. Helaas.

Oude meesters

Laten we nog eens de veilingcatalogus gaan vergelijken met de boedelinventarisatie van notaris Wyma c.s. De catalogus biedt veel informatie over wat op de schilderijen te zien valt, de kalere boedelinventaris daarentegen geeft aan wat ooit echt bij Gooijten aan de wand prijkte. Al bezat Gooijten geen Ferdinand Bol, Frans Hals, Meindert Hobbema, Gerard Honthorst of een Johannes Vermeer - allemaal genoemd in de veilingcatalogus -, hij was wel de trotse eigenaar van onder andere vele Bau(e)rs, een Albert Cuyp, twee Govert Flinks, twee Jan van Goyens, een Van der Helst, een Hondecoeter, twee Pieter de Hooghs, een Aert van der Neer, een Salomon Ruysdael, een Jan Steen, èn een Rembrandt. Maar ook omstreeks 1800 waren er al vele kopieën van oude meesters in omloop. Zo vermeldt onze catalogus bijvoorbeeld schilderijen van "Terburg, G. of in deszelfs manier" en "Rubbens (P.P.) of uit deszelfs school"; het laatstgenoemde schilderij bevond zich in Gooijten's collectie. Met andere woorden, van de hiervoor genoemde meesterwerken uit zijn verzameling staat zeker niet vast of ze wel echt door die meesters gemaakt waren. Daarvoor is veel meer onderzoek nodig, met name naar de herkomstgeschiedenis.

Rembrandt

Gezien de grote sanering die het afgelopen decennium heeft plaatsgevonden door een team van Rembrandt-specialisten in het bestand van de zogeheten echt door Rembrandt zelf gemaakte schilderijen, leek de kans vrij groot dat ook Gooijten's Rembrandt buiten dit bestand zou vallen. De vraag die daaraan voorafgaat is natuurlijk die naar de huidige verblijfplaats van dit schilderij. In de boedelinventaris staat niet meer dan: "Nummer 1 [!] Rembrandt. Een oude vrouwsportret". Dit gegeven geeft geen enkel aanknopingspunt voor een mogelijke vindplaats; Rembrandt schilderde immers talloze oude vrouwen. Bemoedigender is de volgende opmerking in een brief van vermoedelijk Joannes Stinstra aan zijn nicht Isabella: "Er is een Pourtrait van Rembrand, hetwelk UwEd. broeder meer dan

f.1.400,- moet gekost hebben." Dat is een flinke prijs en wijst erop dat het schilderij niet direct in de categorie 'kopie' of 'school van Rembrandt' geplaatst hoeft te worden. Pakken we de veilingcatalogus er weer bij, dan is daarin aangetekend dat deze Rembrandt gekocht is door veilingmeester Engelberts voor f.435,-. Een aardige prijs, daar niet van, maar een landschap van Dujardin, ook uit Gooijten's bezit, bracht f.1000,- op en zijn Wouwerman, met natuurlijk wat paarden daarop, f.310,-. Zelfs een kopie van Rembrandt's befaamde anatomische les door Nicolaas Tulp, gemaakt door de Haarlemmer Wybrand Hendriks, bracht nog f.75,- op. De belangrijkste informatie die de catalogus biedt, zo zal aanstonds blijken, was echter de omschrijving van het schilderij en zijn maten. Daarover staat het volgende vermeld: "Rembrandt, hoog 7 palmen 1 duim, breed 5 palmen 5 duimen. Paneel. No. 144. Het portrait van eene bejaarde Vrouw, in deftige kleeding, met breede kraag, houdende de hand op een baluster die met rood fluweel gedekt is. De voorstelling is fraai, de schildering allervoortreffelijkst en van den besten tijd van dezen onnavolgbaren meester." De laatste zin riekt naar verkopersproza.

Aletta Adriaensdochter

Toch was deze omschrijving specifiek genoeg om eens een poging te wagen het schilderij terug te vinden in het standaardwerk *Rembrandt Paintings* van Horst Gerson uit 1969. En warempel, nr. 193 van Gersons inventarisatie: een portret van een oudere vrouw met een zeer brede kraag, geschilderd op een paneel met de maten 65,5 cm hoog en 55,5 cm, lijkt heel aardig in de richting te komen. De geportretteerde is Aletta Adriaensdr (1589-1656), de tweede echtgenote van de aanvankelijk in Dordrecht en later te Amsterdam woonachtige handelaar in ijzer, wapen en geschut, Elias Trip (1570-1636), een zwager van de bekende koopman in dezelfde branche, Louis de Geer. Na Elias' dood zette weduwe Aletta de zaken van haar man voort. Het schilderij werd in 1940, tesamen met een Metsu en een Terborch, voor f.210.000,- gekocht door de Rotterdamse reder Willem van der Vorm van de kunsthandelaar D. Katz. Thans maakt het deel uit van de vaste collectie van het museum Boymans-Van Beuningen. In de 19de eeuw had Aletta generaties lang gehangen op Doughty House van de familie Cook te Richmond in Engeland. Sir Francis

Cook kocht het schilderij in het tweede kwart van de 19de eeuw uit de collectie van Thomas Emmerson, een bekende verzamelaar (zo niet handelaar) in oude Hollandse meesters. Deze heel beknopt gehouden herkomstgeschiedenis ontleen we aan een aantal gerenommeerde naslagwerken. Bekend is dat Emmerson contacten had met de Amsterdamse kunsthandel. Aannemelijk is dan dat hij het portret van Aletta, oftewel 'Gooitjen's Rembrandt', kocht van Engelberts, maar geheel zeker weten doen we dit (nog) niet.

Beknotte balustrade

Volgens het Rembrandt Research Project in 1989, in zijn *A corpus of Rembrandt paintings* (deel III, nr. A 132) is het portret van Aletta Adriaensdr. zeker een echte Rembrandt. Niet alleen op stilistische en verftechnische gronden kwam men tot dit oordeel. Het paneel met Aletta bleek namelijk ook uit dezelfde boomstam te zijn gezaagd als nog drie andere door Rembrandt omstreeks 1640 gemaakte schilderijen. Wel verkeerde en verkeert het schilderij niet in erg goede staat. Knap speurwerk van de Amsterdamse archivaris mej. dr I.H. van Eeghen had in 1956 aangetoond dat ook Aletta's dochter, Maria Trip, in hetzelfde jaar als haar moeder, namelijk 1639, door Rembrandt was geportretteerd. Hofstede de Groot had trouwens al in 1915 in het bewuste oude vrouwspportret van Rembrandt Aletta Adriaensdr. herkend. Dat kon ook gemakkelijk, omdat er zich in de Ahnengalerie van de familie Laman Trip nog een 17de-eeuwse kopie bevond. Wel was die kopie 5 cm hoger en 1 cm minder breed dan het origineel (nogmaals: 65,5 cm x 55,5 cm), namelijk 70,5 cm en 54,5 cm. Ter vergelijking noemen we hier nog eens de maten van Gooitjen's Rembrandt, maar nu in centimeters: 72,5 cm hoog en 62,5 cm breed. Deze opgaven van afwijkende maten, die onderling 7 à 8 cm verschillen, moeten ons niet van de wijs brengen. Zoals uit het onderzoek van het Rembrandt Research Project blijkt is het origineel van Boymans-Van Beuningen ooit eens ingekort aan met name de onderkant. De hier afgedrukte afbeelding van dit origineel laat zien dat Aletta's linkerhand op 'iets' rust. Maar wat mag dat 'iets' wel zijn? De beschrijvingen in onze naslagwerken spreken steeds over een rood kleed dat vermoedelijk op een tafel ligt. Maar zeker zijn de onderzoekers daar niet van, temeer omdat ook duidelijk is gebleken dat er steeds met die hand

en het voorwerp waarop hij ligt geknoeid is. Een tijdlang was die hand er ook niet meer, en pas bij een vrij recente restauratie is hij hersteld. Lezen we dan nog weer eens de catalogumschrijving van Gooitjen's Rembrandt (alias Gooitjen's Aletta Adriaendr.), dan zien we dat daar niet sprake is van een tafel met een rood kleed, maar van "een baluster [een balustrade] die met rood fluweel gedekt is". Het kan haast niet anders of de Aletta van Gooitjen, met haar hoogte-formaat van 72,5 cm, was het portret met haar oorspronkelijke afmetingen. Nadien zal het zijn bijgesneden; de balustrade verdween en men ging speculeren over een tafel. Juist ook weer omstreeks 1640 experimenteerde Rembrandt op menig portret met handen die ergens op rustten, onder andere op balustrades. Dat geldt bijvoorbeeld voor zijn befaamde,

een bekend Fries historicus af naar een winderige plaats in Noord-Holland. Meer dan een eeuw geleden stond hier een op mystificaties verzotte Friese predikant op de kansel. Jonkheer Laman Trip, een krasse tachtiger, ontving ons hartelijk in zijn met familieportretten volgehangen rijtjeshuis. Met behulp van fraaie genealogische schema's kon hij ons weldra overtuigen dat het kopieportret van zijn voormoeder Aletta Adriaensdr. - "Wat zal ik zeggen, heren, misschien is het toch wel een echte Rembrandt" - reeds eeuwen in de familie was. Een Laman Trip in Groningen was namelijk al in de achttiende eeuw in het bezit van een groot deel van de familieportretten die ons vanaf de wanden aanstaarden. Op de terugweg naar huis reden we langs Gooitjen's Harlingen en ik dacht: Kan men een persoon herkennen aan zijn collectie schilderijen?

Rembrandt: Portret van Aletta Adriaensdr (Fotodienst R.U.Groningen/coll. Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)

door Titiaan geïnspireerde, zelfportret uit 1640 dat thans in de National Gallery te Londen hangt.

De geest uit de fles?

Kan het nog zijn dat de kopie in de collectie Laman Trip eens eigendom was van Gooitjen Stinstra? Om daar achter te komen reisde ik onlangs met

Merkwaardig, de doopsgezinde Gooitjen en zijn Rembrandt met een in wapens handelende weduwe. En opeens herinnerde ik me uit de familiearchivalia nog iets anders van Gooitjen. In 1810 had zijn neef dr. Gooitjen Stinstra (1772-1813), arts te Harlingen, een verklaring opgesteld waarin onze Gooitjen zwakke geestelij-

ke vermogens werden toegeschreven, met daarnaast een "een choleriek en prikkelbaar gestel", niet in het minst veroorzaakt door het misbruik van wijn en sterke drank. Het was de bedoeling dat Gooitjen onder curatele werd gesteld. Maar zover kwam het niet. Hoe zag Gooitjen er trouwens uit? Onder de uitgaven bij de afwikkeling van zijn nalatenschap kwam ik nog een schuld tegen aan Willem Bartel van der Kooi van f.252,20. Een wel erg hoog bedrag voor bewezen taxatiediensten. Zou Van der Kooi dan toch ook niet Gooitjen zelf hebben geportretteerd? In de collectie van het Iconographisch Bureau in Den Haag bevindt zich een fiche met de naam Gooitjen Stinstra erop, maar het is niet

duidelijk of het om hem of om zijn neef de geneesheer gaat. De verblijfplaats van het portret is evenmin bekend. Thuisgekomen wil ik toch nog eens nazien of er niet een portret van Gooitjen zelf genoemd wordt in de boedelinventaris van notaris Wyma. Ik vind het niet. Wel de volgende koele registratie: "In de kelder. Honderd zeventig vlessen met moeselwijn. Eenentwintig vlessen muscadellewijn, agttien vlessen Rhijnsche wijn." De schilderijen werden op een schip gezet, richting Amsterdam, zoals uit het voorgaande blijkt. Maar of de flessen wijn naar huize Westra in Groningen gingen, dat is maar de vraag.

Yme Kuiper

* Daan de Clercq (Universiteit van Amsterdam) was zo vriendelijk mij een aantal gegevens voor mijn verhaal over Gooitjen Stinstra te leveren. Een geannoteerde beschouwing van mijn hand over de kunstcollecties van de Stinstra's versijnt te zijner tijd in de Holland/Friesland-bundel onder redactie van Ph.H. Breuker en A. Janse. In een komend nummer van *Oud Holland* publiceer ik, tesamen met Ben Broos (Mauritshuis) en Daan de Clercq, 'Het Gezicht op Delft en het Stinstra-mysterie'.

Moeilijke mensen

'Er zitten hier onmin lekkere wijfen met groote ballen'. Op de boot naar Terschelling schreef - naast me aan het tafeltje - het joch van vijftien zijn vriendjes bij voorbaat alvast jaloersmakende vakantiegroeten. Dankzij zijn visionaire vermogens had hij een duidelijker beeld van het eiland dan ik.

*Tijdens mijn bezoek heb ook ik een duidelijk beeld van Terschelling gekregen. Allereerst van de geschiedenis van het eiland. Door de V.V.V. en de handelsvereniging kreeg ik het op een presenteerblaadje aangereikt. De V.V.V. en de handelsvereniging weten het produkt Terschelling goed te verkopen en ze kwamen dus met krantjes, folders en een wekelijkse voorstelling van de film *Sil de strandjutter* aan mijn diepe verlangens tegemoet.*

*In dit beeld spelen de gezellige gele huisjes met de rode daken een grote rol. Het zijn de huisjes die je overal op Terschelling ziet, soms oud, soms gerenoveerd, soms als nieuwbouw. Het zijn huisjes van arme, maar nette mensen. Ze vertellen de geschiedenis van de eilander. Van het bittere en schrale leven van zeelui, jutters, boeren en vissers, die ondanks de hardheid van hun bestaan en ondanks alle verdere tegenspoed toch tevreden waren, die een goede inborst hadden. Ik ging naar de voorstelling van *Sil de strandjutter* en ik zag dat het zo was. Het beeld bevestigde zichzelf.*

De armoede is nu voorbij. De cirkel is doorbroken. De economie is aantrokken. Iedere zomer komt het schip met geld van

uit Harlingen aangevaren. In de gezellige gele huisjes met de rode daken wonen dan tienduizenden toeristen. Voor hen zijn er autowegen, supermarkten, disco's en telefoons. Speciaal voor jochies van vijftien zijn er bovendien brede witte stranden vol met lekkere wijfen met groote ballen. Zo is Terschelling de rijkste gemeente van Friesland.

De armoede is voorbij, maar de herinnering wordt levend gehouden en is me dunkt ook een wezenlijk bestanddeel van een geslaagde vakantie. De zegeningen van de moderne tijd worden gesteld in het licht van het tekort van vroeger. Daardoor worden de - volgens Simon Schama zo typisch Nederlandse - schuldgevoelens over het genot van overvloedige luxe geneutraliseerd en krijgt de toerist bovendien het gevoel dat zijn leven best wel ook zo iets van zin zou kunnen hebben.

Als toerist lag ik dus vredig aan het witte strand; aan mijn diepste verlangens was de V.V.V. tegemoet gekomen. Ik kwam tot rust. Jammer genoeg kwam de historicus in mij in opstand. 'Het is toch niet zo moeilijk', zo begon hij, 'om zo'n stel clichés aan elkaar te rijgen. Stel je toch voor dat in heel Friesland het toerisme zo'n enorme vlucht zal nemen. Sommige Friese taalstrijders zijn er voorstanders van - en ze zijn niet de enigen. Liever museumpop dan slaaf. Denk je eens in dat het merendeel van de bevolking z'n inkomsten uit het toerisme moet halen, dan zal het beeld van

het Friese verleden toch ook binnen de kortste keren worden gereduceerd tot een bedekkinkje, waaraan een paar willekeurig gekozen emblemen als bedels hangen te schitteren.'

Moeilijke mensen, die historici. Onruststokers zijn het. Het was gedaan met mijn vakantierust. Op de boot terug heb ik een ansichtkaart gekocht die ik aan mijn nieuwe vrienden van de V.V.V. op Terschelling heb opgestuurd. Om te neutraliseren schreef ik achterop: 'Ooit was Friesland de armste provincie van de wereld. De mensen leefden er in diepe, donkere gaten in de grond waarover ze kleine groene daken van slordig aan elkaar geregen pompebladen hadden geplooid. Iedere Fries had zijn eigen gat, daarom noemden ze zichzelf vrije Friezen. Ze waren niet erg spraakzaam. Gelukkig leefden ze dicht bij de natuur en waren ze daardoor keihard geworden. In sommige van de gaten hadden ze bovendien berenburgbronnen aangeboord en bij alle wreedheid en hardheid die hun bestaan verder kenmerkte, lag daarin hun kleine genoeg. Samen met hen nippend aan een schedeltje berenburg kon je zien hoeveel waarheid er ligt in het Friese spreekwoord: het merg is zachter dan het bot (it moarch is sêfter as de bonke). Als je in een goed gesprek zo'n vrije Fries maar hard genoeg op zijn ziel trapt, dan begon hij wel te praten. Uit de holte van zijn mond stroomden dan zachte, welluidende, ronde klanken die je niet begreep, maar die je wel het gevoel gaven begrepen te worden. Zo is het gekomen, vrienden, dat er ieder jaar nu zoveel vreemdelingen ons op onze ziel komen trappen.'

A.B.C. de Vries

Fingearre Piebenga as Flaamske 'canard'

Geregeldwei komme út ûnfertochte boarnen en boeken wer nammen nei foaren dy't te krijen hiene mei it foaroarlochske krewearjen foar in 'Nije Oarder'. Wat docht bygelyks in Fries yn in ensyklopedy fan de Flaamske Beweging?

Foar de ûndersiker fan 'e Fryske fassistsyske groepkes en aktivisten fan foar de oarloch, hat de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (1973-1975, s. 1247-1248) nijs te bieden. Ommers, in oan no ta ûnbekende Fryske strider en organisaasje komme dêryn nei foaren. It giet om Jan Willem Friso Piebenga, dokter yn syn berte- en stjerplak Nederkarspel en geakundige (* 15 jannewaris 1912 † 17 maart 1963), lieder fan de *Werkgemeenschap voor Dietsche, Friesche en Nederduitse Volksverbondenheid*. Hy hie lid west fan it *Dietsch Studentenverbond*, mar fûn dat te benypt Nederlânsk-Flaamsk. Yn de simmer-fakânsje fan 1932 hie er mei inkele learlingen fan de kweekskoallen fan Hoarn en Harns de lieding fan in kamp fan jonge wurkleazen op Skiermuontseach. Dêr waard it plan makke foar de wurkmienskip. 'Piebenga was de ziel van de onderneming: hij ontwierp de doelstelling van de statuten, organiseerde vrijwel alle activiteiten, wierf - op de fiets het land doortrekkend - leden, stichtte afdelingen en schreef het orgaan van de werkgemeenschap voor het grootste deel zelf vol.' In protte oanhing hat er yn Flaanderen net fûn; hy rekke yn konflikt mei Jef Hinderdael (in Belgyske aktivistsyske balling yn Nederlân), dat nei 1937 wie er benammen dwaande mei it Westfryske pleatse-ûndersyk. Boppedat waard er yn 'e oarloch lid fan in Westfryske fersetsgroep. Syn wurkmienskip sribbe nei in federatyf gemenebest fan Keningsbergen yn East-Prûsen oan Dúnkerken yn Frânsk-Flaanderen ta, mei in romme autonomy foar de trije belutsen folken. De goed 350 leden kamen foar it grutste part út Noard-Hollân en Fryslân (ôfdielings yn Ljouwert, Harns, Hylpen, Sleat, Tytsjerksteradiel en West-Skylge), en mei kearnen yn Emden, Leer en Aurich. De Fryske ôfdielings kamen yn konflikt mei Piebenga en stiften It Fryske Folksboun, dat net goed fan de grûn kaam.

Kurioasum

Dy ynformaasje sette my al oan it tinken. Ik koe de hiele man en syn hiele organisaasje al net weromfine. De blêden *Volksverbondenheid*, *Het Nederduitse Gemenebest* en *De West Friese Boerderij* wienen net te besetten, likemin as syn boeken *Naar Oostland willen wi riden*, *Ons Gemeenschappelijk Erfdeel* en *De West Friese Boerderij in verleden en heden*. De man sels koe ik ek net trasearje, net binnen de famylje Piebenga, net yn de befolkingregisters. Syn sabearre berteplek Nederkarspel blykt allikemin te bestean. Mar ja, der rûnen wol mear fan ditsoarte fan minsken om yn de Dietske, Fryske, Flaamske en folkske bewegings yn de tritiger jierren. It like wat op mr. Arjan de Goede, de foar-oanman fan de Westfryske Styk en it hie wat fan de aktiviteiten fan Douwe Kalma. Soe it in neef wêze fan ús rasse-ûndersiker Haring Piebenga of soe dy soks as pseudonym brûkt ha yn syn Middenmearse tiid? Soene dan de Jongfryske kampen makke wêze ta wurkleazekampen? Wat moatte je mei soks? Fuortlitte. Hoeden fermelde yn in noat as kurioasum ... net te trasearjen ... ienmansaksje sûnder spoaren nei te litten yn de skiednis ... Want ja, sa'n ensyklopedy sil net oer it iis fan ien nacht gean wêze, tinke je dan.

In hak sette

In Belgyske kollega yn 'e arbeidersskiednis holp my út de dream. Dy Piebenga en syn bûn, dat wie in bekend ferhaal yn Flaanderen. De skiedskriuwing fan de Flaamske Beweging wrakselet mei de hâlding fan guon Flaamske nasjonalisten yn de beide wrâldoarlokken. Bygelyks jildt soks de polityk fan it *Vlaams Nationaal Verbond*, in nasjonalistsyske partij dy't yn 'e jierren 1940-1945 besocht mei stûpe fan de Dútske besetters de macht te gripen. De histoarikus Eliane Gubin konstatearre dat de measte skiedskriuwers belutsenen wiene by dy skiednis. Bruno de Wever skreau yn syn mânske stúdzje oer it Flaamsk Nasjonalisme en de nije oarder, *Griep naar de Macht* (1994): 'Wellicht is er geen beweging in België waar historiografie en betrokkenheid sterker vermengd zijn. Het staat voorlopig de naam van Hendrik Elias te noemen: een van de hoofdrolspelers in mijn verhaal, maar tevens een van de belangrijkste historiografen

van het Vlaams-nationalisme en de Vlaamse Beweging. Een en ander bracht met zich mee dat de Vlaams-nationalistische visie zich goed heeft kunnen doorzetten in die 'nieuwe nationale geschiedenis' die Gubin ziet ontstaan. Bepaalde artikels in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* zijn er treffende voorbeelden van.' Hy neamt inkele tsientallen âld-leden van it *Vlaams Nationaal Verbond*, dêrûnder in tal foar-oanmannen, as meiwurker oan dy ensyklopedy. Bygelyks jildt dat foar Hendrik J. Elias, de lieder fan it Ferbûn yn 'e oarlochsjierrren en de *Dútse Kulturreferent* Franz Petri. De kryptyk wie, dat it hâlden en kearen fan de Flaamske Beweging yn 'e twadde wrâldoarloch fierhinne goedpraat waard. Jonge meiwurkers oan 'e ensyklopedy gong dat soms wat te mâl. Dat doe hat Adriaan Wouters om de einredakteur in hak te setten in net bestende man en organisaasje optocht, gebrûk meitsjend fan wat kunde fan it Dietske en Fryske fermidden. Sadwaande.

Johan Frieswijk

Fergriemd FRYSLÂN

Skeind terpsymboal

It Fryske lânskip is hurd oan it feroarjen en liket de lêste jierren wol fûgel-faai. Wynmûnen, nijbouwiken, megaparken, it hâldt net op. De lânskiplike oantaasting dy't dêr faak mei anneks is, hat lang net altyd mei de yndividuele skaal fan in nij bouwurk te krijen, mar is oer it generaal in optelsom fan meardere lytse yngrepen. Sa hat hast elts doarp syn eigen nijbouwykje oanplakt krigen, mei wenten oan nijgroeiven wetterkes yn pseudo-yndividualistyske styl, útfierd yn in yslke wite stiensoart. It liket wol dat, no't de ekonomyske groei weromkeard is yn dizze geaën, alle jild oangrypt wurdt om mar oeral te brekken, te bouwen, te dollen en te ûntjaan. De gefolgen foar it lânskip wurdt net oer neitocht. Skynber by lokraak wurdt hjir en dêr in lape grûn reserveard foar natoer en in inkeld âld of nij monumint mei, beskerme, stean bliuwe. Oer de histoarysk groeide lânskiplike gearhing wurdt swijd. It giet stadich, mar omt it yn alle hoeken en hernen fan ús provinsje plakfynt, binne de gefolgen lykwols yngripend. As earne blykt dat de Friezen mear leafde foar harren gea en harren skiednis hawwe - sa't hja de 'bûtenwacht' graach leauwe litte wolle

- dan wiist dizze praktyk gâns oars út. Op guon plakken wurdt Fryslân romte en syn erfskip slim fergriemd. Yn dizze rubryk sille tenei spitigernôch grif mear foarbylden op it aljemint komme. It hjirûnder beskreaune gefal lit sjen hoe't in nij, lossteand elemint syn omjouwing oerhearsket. Soks op in plak dat rûnom as in poerfrysk symboal beskôge wurdt: Hegebeintum.

De terp fan Hegebeintum is net allinne de heechste, mar sûnder mis ek fierwei de bekendste terp fan Nederlân. Meastentiids wurdt er fanút it súden of súdeasten fotografearre. De foar in grut part ôfgroeven kunstmjittige hichte leit in foech njoggen meter boppe Normaal Amsterdamsk Peil. Mei syn midsieuske tsjerke as bekroaning liket de terp krekt in skip dat strâne is op in sânplaat. Mei in parafraze op Napoleon sjogge hjir twa millenia bewenning op de besiker del. Dy besikers sjogge ornaris allinne de niisneamde súdkant en útsoarte de boppekant fan de terp. Faaks is dat ek de reden dat in resinte, tige yngrypende oantaasting fan dit kultuer-historysk monumint yn parse en publisiteit net oppikt is. Der binne ommers net in

soad besikers dy't de terp fan de Blijster kante út wei benei komme. Guon dy't al fia de Fûgelsangsterwei nei Hegebeintum ride, wachtet in ûnnoflike ferrassing. Sa't it plaatsje sjen lit is der by de pleats oan de noardeastkant fan de terp okkerdeis in grouwelige glêzen loads delset. De foto lit dúdlik sjen hokker ferwoastgend effekt soks op it oansjen fan dit argeologysk en kultuurhistoarysk monumint fan Europeesk formaat hat. Dat de kas sjoen de sinnestân (skittering!) tafallich (?) op it plak, dêr't it it minste skea docht stiet, docht neat oan de kriptyk ôf. It de siken besettende 'Crystal Palace' makket mei ien streek dúdlik wêrom in effektive beskerming fan it kultuerlânskip mar net fan de grûn komme wol. As soks al tastien wurdt, hoe sit it dan op oare, minder bekende plakken yn Fryslân? Oare kear mear.

Meindert Schroor

(foto: Klazien Schroor)

Slauerhoff in veel woorden te weinig recht gedaan

Voor Nederlandse begrippen is aan de in 1898 in Leeuwarden geboren en in 1936 te Hilversum gestorven dichter-prozaïst J. Slauerhoff altijd tamelijk veel aandacht besteed, zowel aan zijn werk als aan zijn persoon. Onlangs verscheen een lijvige biografie van Slauerhoff van de hand van Wim Hazeu. Het is bepaald niet de eerste biografie, maar of hiermee het laatste woord gezegd is.

Reeds in 1940 verscheen zijn eerste biografie, door Constant van Wessem, en negentien jaar later zorgde C.J. Kelk voor een uitgebreidere tweede levensbeschrijving. Beide auteurs hadden Slauerhoff gedurende zijn leven vrij goed gekend en beide boeken tonen dan ook een persoonlijke betrokkenheid die de feitelijke kant van hun verhalen soms minder betrouwbaar maakt, maar de psychologische en interpreterende kant juist vrij interessant. Buiten deze twee boeken verschenen nog diverse andere publicaties met biografische implicatie, zoals het proefschrift van Louis

Verantwoording?

In mei van dit jaar verscheen de 865 bladzijden tellende biografie van Wim Hazeu. Van een zo ruim opgezet werk koestert men als vanzelf de hoop dat het de bestaande psychologische en cultuurhistorische Slauerhoff-beelden tenminste op een aantal punten wezenlijk zal aanvullen en vernieuwen. Hierbij zijn de gehanteerde methoden van onderzoek en betoog natuurlijk van cruciaal belang.

De *Verantwoording* waarmee het boek begint maakt reeds duidelijk dat de auteur aanmerkelijk liever een verhaal vertelt dan een analyse uitvoert; zij vormt in heel haar vrijblijvende opzet bovendien een waarschuwing voor de lezer om zich niet al te zeer aan een degelijke betoogtrant te hechten. Er worden - zo te zien - drie uitgangspunten geformuleerd om vervolgens haastig weer te worden gerelativeerd: Slauerhoff en zijn tijdgenoten moeten zelf zoveel mogelijk aan het woord komen, maar 'elke biografie (vormt) toch weer een uitzondering op een norm of regel'; er zal zo min mogelijk worden geïnterpreteerd, 'wat ook een interpretatie is'; tenslotte

bedoeld. Duidelijk is in elk geval ook dat de betekenis van het boek eerder op het journalistieke of literaire, het min of meer suggestieve, dan op het wetenschappelijke, expliciet-analyserende vlak zal komen te liggen.

'Stimulerende coïncidenties'

Hazeus biografie is in hoofdzaak chronologisch opgebouwd en doet op sommige plaatsen wat aan een kroniek denken, met haar gebroken, soms kaal objectieve en licht-fascinerende, maar soms naieve en rommelige stijl. In die stijl herkent men dan de oorspronkelijke kaartenbak. Meestal echter stroomt het verhaal soepel, om niet te zeggen gretig door, waarbij soms een al te groot visnet wordt gehanteerd; er is in deze vertellende gedeelten geregeld sprake van mededelingen waarvan het verborgen belang misschien in enige andere context ooit zou kunnen blijken. Soms speelt de auteur zelfs met de suggestie van een *occult* belang, bijvoorbeeld wanneer op pagina 720 wordt gemeld dat tuberculose-patiënt Slauerhoff vlak voor zijn dood 54 kilogram weegt, 'het gewicht waarmee de tuberculeuse Kafka het laatste jaar van zijn leven begon'; Kafka, die volgens pagina 198 stierf in hetzelfde jaar dat Slauerhoffs vriendin Heleen Hille Ris Lambers ook een beetje aan tuberculose leed. Er zal bij dergelijke passages wel sprake zijn van de toepassing van een techniek waarmee een verteller zijn gehoor tracht te boeien; deze trucs hebben natuurlijk alleen maar succes wanneer verteller en publiek er toch ook enig geloof aan hechten (noot 54: 'zulke coïncidenties stimuleren'). En dit zou als compensatie bedoeld kunnen zijn voor het onvermogen van de auteur tot systematische *rationele* interpretatie. Want dit aspect wordt in het boek inderdaad node gemist.

Glijdend betoog

Enkele malen maakt de chronologische behandeling van de stof plaats voor een thematische. Soms gebeurt dat in de vorm van terloops meegenomen korte reflecties, soms worden er aparte paragrafen aan speciale onderwerpen gewijd. In alle gevallen missen deze stukken een hanteerbaar theoretisch concept, soms zijn ze uitgesproken zwaksamenhangend. Zo eindigt het eerste hoofdstuk van het boek, dat aan Slauerhoffs jeugdja-

Hazeu's melancholieke Leeuwarden: De Kleine Hoogstraat (foto: Het Hoge Noorden)

Fessard uit 1964, dat vooral de relatie tussen werk en leven aan een wat conventioneel onderzoek onderwierp, en een aantal kortere herinneringen en deelbeschouwingen van wisselend belang. Alles bij elkaar levert deze literatuur een beeld op dat op tal van onderdelen nog rijkelijk vaag blijft maar in grote lijnen een vrij brede consensus verradert.

moet het beeld uit de materie worden bevrijd (zoals Rilke zei dat Rodin deed). Al bij deze korte uiteenzetting krijgt men het gevoel dat de auteur zijn betoog wat al te losjes organiseert, om het niet in kramp te hoeven laten sterven; de geciteerde relativeringen bijvoorbeeld zijn letterlijk genomen allebei onzinnig, al is het nog wel duidelijk wat er ongeveer mee zal zijn

ren is gewijd, met een thematisch 'Intermezzo: Fries'. In deze paragraaf over het Friese gehalte van Slauerhoffs persoon en werk zien we Hazeu parafaserend, citerend en omzichtig-sugge-

gaan). Hazeu echter lijkt 'grondtoon' en *inhoud* met elkaar te verwarren en concludeert (of interpreteert?) Op wiens benen staat hij nu?) dat Troelstra die 'eigenaard' wel en dat Slauerhoff

De Gemeentelijke Bewaarschool 6 aan de Leeuwarder Tuinen. Slauerhoff staat op de tweede rij van boven, tweede van rechts (foto: Het Hoge Noorden / coll. Gemeentearchief Leeuwarden)

rerend aan het werk. De weifelende gang ontardt echter gaandeweg in een tamelijk lelijke glijpartij waarvan tenslotte niet meer duidelijk is of de auteur haar op (of onder?) zijn eigen of andermans benen voltooit. Het gehele betoog voltrekt zich in zes of zeven fasen. Aanvankelijk wordt in enkele pagina's vol niet altijd verantwoorde zwenkingen en parafrazen aan de lezer het gevoel verschaft dat in elk geval Slauerhoffs werk geen essentieel Fries karakter draagt. Dan wordt het schrikken, wanneer A. Wadman wordt geciteerd, die zijn Slauerhoff-artikel 'Rimbaud fan Ljouwert' zou hebben 'besloten' met het onverbiddelijke 'Hy wie net ien fan uzen.'. De lezer die vervolgens nieuwsgierig genoeg geworden is naar de meedogenloze eerlijkheid van dit artikel en het verschrikkelijke karakter van deszelfs auteur om de originele tekst er eens op na te slaan, ontdekt tot zijn opluchting en verbazing, dat dit 'besluit' op de voet wordt gevolgd door nog een aantal zinnen, waarvan de eerste luidt: 'En dochs ek wol wer'. Hazeu vervolgt deze slipper met een citaat van Slauerhoff zelf, waarin deze onmiskenbaar de *mogelijkheid* oppert dat er Friese 'eigenaard' in zijn werk behouden is gebleven, dat er in zijn Nederlands een 'grondtoon' van het Fries aanwezig is, zoals in Troelstra's gedenkschriften het geval is (die *bovendien inhoudelijk* over Friesland

hem niet bezat. Wonderlijk wordt het daarna, wanneer de glijpartij wordt uitgebouwd tot een volledige dansfiguur. De auteur glijdt dan namelijk een eindweegs *terug*, met de erkenning dat er wel 'sferen van Friesland' in Slauerhoffs werk terug te vinden zijn; om vervolgens deze beweging te completeren door plaats te nemen op de benen van Hendrik de Vries die van Slauerhoff vindt dat ook in diens 'meest cosmopolitisch werk' een onmiskenbaar Friese soort van melancholie is blijven zitten. Tenslotte zakt Hazeu door de knieën met een cliché dat zijn lezer met een ware plaatsvervangende schaamte vervult: 'Wie 's avonds laat door Leeuwarden zwerft, door stegen, langs grachten en over pleinen, zal die melancholie herkennen.'

In de mildere dwang van het *vertellende* gedeelte over Slauerhoffs jeugd is de auteur beter op dreef, hoewel Leeuwarden en Friesland hem niet echt vertrouwd lijken te zijn. In elk geval weet hij met literaire middelen zijn onderwerp min of meer suggestief te presenteren, bijvoorbeeld in de citaten die handelen over de bewaar- en lagere scholen die Slauerhoff bezocht. Een paar bevreemdende passages - was het aan het eind van de negentiende eeuw nu wel of niet vredig in de wereld en in Leeuwarden? -, overbodigheden en feitelijke vergissinkjes neemt men daarbij voor lief.

Nu nog een interpreterende biografie

Over het geheel biedt deze biografie geen groot nieuws. Wel werden er enkele fouten van oudere auteurs gecorrigeerd en kon aan de bestaande kennis een aantal nieuwe gegevens worden toegevoegd. Sommige beeldvorming kon enigszins worden bijgesteld, zoals die van Slauerhoffs bijna volstrekte sociale isolement aan het eind van zijn leven. Van werkelijk nieuwe visies evenwel is geen sprake, aangezien de auteur enige diepgaande analyse aan andere onderzoekers overlaat; waarbij God overigens verhoede dat ooit iemand gevolg zal geven aan de op pagina 14 gedane suggesties om 'Freud eens op Slauerhoff los te laten' en om 'héél diep in te gaan op de mogelijke invloed die Nietzsche op Slauerhoff heeft gehad'.

Van de *verteller* Hazeu krijgt men soms het gevoel dat hem een zeker instinct voor wat belangrijk is niet kan worden ontzegd. Zeker vist hij met erge grote netten, vermoedelijk ter voorkoming van het verwijt dat hij iets essentieels over het hoofd zou hebben gezien; zolang hij echter temidden van deze overdaad vrij kan rondzwalken en zich niet tot betogen verplicht voelt, lijkt hij soms een suggestieve *aangever* die al freewheelend aan diverse details en motieven raakt die bij een nader onderzoek inderdaad wel eens tot interessante nieuwe perspectieven zouden kunnen leiden. Misschien vormt deze impliciete uitdaging aan de lezer - een vorm van suspense - de belangrijkste verklaring voor het merkwaardige feit dat het boek bij al zijn bezwaarlijkheden vrij zelden echt verveelt. Samen met het feit dat in het notenapparaat een redelijk volledig overzicht van het totale beschikbare bronnenmateriaal is verrat - waar bevinden zich overigens de teksten van de gesprekken met mevrouw Buwalda-Slauerhoff? - zou dit dan de belangrijkste functie kunnen vormen van Hazeu's biografie voor de Slauerhoffstudie in de eerstkomende tijd. Maar werkelijk recht is met dit werk aan zijn belangrijke onderwerp natuurlijk niet gedaan en dat is zonde. Het wachten is op een analyserende biografie.

René Kunst

Wim Hazeu, *Slauerhoff. Een biografie*. De Arbeiderspers - Open Domein. Amsterdam, 1995. ISBN 9029519991. Prijs fl. 99,-

Een lichtvoetig archeologisch publieksboek

Een algemene inleiding tot de Friese archeologie, zo schrijft Bos in het voorwoord van *Archeologie van Friesland*, dat onlangs van zijn hand verscheen. Het boek zal wel het meest verwelkomd worden door de velen die de afgelopen jaren betrokken waren bij het Wijnaldum-onderzoek en sindsdien gespannen wachten op de publicatie van de eerste resultaten. Zij kunnen de tijd nu overbruggen met een aantrekkelijke introductie tot Frieslands oudheidkunde, waarin desondanks vaak aan Wijnaldum wordt gerefereerd.

Het is bewust geen naslagwerk geworden zoals Boeles' gezochte standaardwerk *Friesland tot de elfde eeuw* uit 1951. Bos laat bovendien nadrukkelijk weten dat de afbeeldingen het verhaal moeten vertellen. Er omheen worden alleen ideeën gepresenteerd over hoe het geweest zou kunnen zijn. Het is de visie van één archeoloog, zo waarschuwt hij de lezer, maar dan natuurlijk wel van een archeoloog die weet van de hoed en de rand, want hij pre-

senteert steeds weer de laatste inzichten op tal van terreinen binnen zijn vakgebied, telkens met een terugkoppeling naar de Friese situatie.

Vragen

Was Boeles' werk overladen met feitelijke gegevens en supplementen, het boek van Bos is veel algemener van inhoud. Schrijfstijl en benadering verschillen ook nogal. Boeles had een stroeve objectiverende manier van schrijven; Bos presenteert op journalistiek vlotte wijze een persoonlijke, relativerende en beschouwende visie. Na popularisatoren als S.J. van der Molen, P. Terpstra, H. Kingmans en de oud-provinciaal archeoloog G. Elzinga is met Bos nu een academisch geschoolde oudheidkundige aan het woord die de kunst van het vertalen voor een lekenpubliek uitstekend beheerst. Menigmaal weet hij de lezer voor zich te winnen met treffende en soms ook humoristische overstapjes naar onze tijd. Zijn lichtvoetige tekst zou de lezer bijna doen geloven dat we zo langzamerhand wel alles weten over de vroegste geschiedenis. Maar pas op, de

meest gehanteerde stijlfiguur in Bos' boek is de vragende vorm. Sommige hoofdstukjes, zoals bijvoorbeeld die over het runenschrift en de stadsarcheologie zijn doorspekt met vragen en nog eens vragen. Een enkele keer, zoals bij het stuk over het runenschrift, kreeg ik het idee dat de auteur ook wel antwoorden had kunnen geven als hij zich had verdiept in de resultaten van andere disciplines, in dit geval dan van de taalkunde. Maar voor het overige wordt met de vele vraagtekens duidelijk gemaakt hoe weinig er op dit moment in feite met zekerheid bekend is. Bij het stadskern-onderzoek legt Bos in dit verband de vinger op de zere plek: Friesland ontbeert als een van de weinige provincies in Nederland een of meer stadsarcheologen. De elf steden zijn sporadisch en zonder bepaald plan onderzocht. Maar ook de periode van de Volksverhuizingen, de 'Dark Ages', werpen een record aantal vragen op. Het zal hem en zijn Wijnaldum-team de komende jaren nog veel hoofdbrekens kosten de gegevens over het tijdvak van de vierde tot en met de zesde eeuw enigszins in de greep te krijgen. Er is veel theorie voorhanden maar wat de praktijk betreft lijkt er nog weinig echt houvast te bestaan. Een bijkomend dilemma is dat historische bronnen nagenoeg ont-

Jan Schoneveld geeft uitleg bij put VI te Wijnaldum. De opname is in westelijke richting genomen (foto: D.M. Visser)

breken. Hopelijk werpen de resultaten van het Wijnaldum-onderzoek meer licht op een aantal zaken uit deze periode, maar uit Bos' betoog blijkt dat hij vooralsnog niet een-twee-drie voor een bepaalde hypothese durft te kiezen. Trieste constatering van de opgravers was wel dat de grondsporen uit de Volksverhuizingstijd in de Tjitsmaterp te Wijnaldum grotendeels waren verploegd. Het toont eens te meer aan dat in Friesland haast geboden is bij een adequate uitvoering van de monumentenwet.

Tweeledige opzet

Bos weet de lezer een zeer aannemelijk beeld te schetsen van de leefwijze van de eerste boeren in Friesland en hun plaats binnen de zogeheten neolithische revolutie: de overgang van jagen en verzamelen naar akkerbouw en veeteelt. Dat geldt ook voor de situatie van de vroegste kwelderbewoners - ver voor de jaartelling - en van de Friezen ten tijde van de Romeinen. De vroege middeleeuwen waren sedert Boeles aan enige accentverschuiving toe, en Bos somt ons de heersende opvattingen van archeologen dienaangaande op, met telkens weer een kritische noot. Nieuw voor Friesland is het verhaal over het tijdvak na 1100, waarover Boeles liever historici aan het woord liet. Maar hedendaagse archeologen beunhazen ook op andermans vakgebied, om in Bos' jargon te blijven en hij trekt zich van deze grens dan ook niets aan. Alleen de steentijd, het oudste tijdvak, komt er zoals in veel archeologische overzichtswerken wat karig af. De lezer die hierin geïnteresseerd is, kan ik bij deze verwijzen naar de onlangs verschenen dorpsgeschiedenis: *Buitenpost, halfweg tussen ús mem en het peerd van ome Loeks* waarin een 25-pagina's tellend hoofdstuk over de Friese steentijd is opgenomen van de hand van twee Friese steentijdama-teurs.

Bos' boek is tweeledig van opzet. Het eerste deel bevat een chronologische indeling die als kapstok voor de beginnende lezer is bedoeld; de hoofdstukjes zijn als volgt getiteld: 'vóór de mens', 'een zuinig begin', 'de mens wordt boer', 'boeren op het zand', 'boeren op de klei', 'Romeinse tijd', 'Volksverhuizingen', 'macht en expansie', 'binnenwaartse expansie', 'steden en specialisatie' en 'na 1300'.

Vervolgens bespreekt hij in het tweede, meer omvangrijke en thematische deel diverse aspecten van de Friese archeologie, zoals: dodenbestel, "etnische Friezen", religie, geneeskunst, dorpen en huizen, de eilanden, huis-

raad, jacht en visvangst, landbouw, muntslag en geld, ambachten en nijverheid, elite, wapens en oorlog, handel en scheepvaart, steden, kastelen, kloosters en kerken, Noormannen, taal en schrift, vals en echt, kleding en sieraden, sport, spel en muziek en mythevorming. Veel onderdelen uit de vroegere vaste opstelling in het Fries Museum komen hier op de snijtafel.

Summier

Over selectie en diepgang is natuurlijk verschil van mening mogelijk; voor een breed lezerspubliek gelden nu eenmaal andere normen dan voor de ingewijden. Een kritische kanteekening kan wel worden geplaatst bij de manier van uitgeven door Matrijs. De vormgeving is weinig spannend en wat mij betreft hadden er wel wat kleurenfoto's opgenomen kunnen worden. Persoonlijk zou ik ook hebben gekozen voor meer recente foto's (zowel kwaliteit als nieuwsaarde waren toegevoegd) en daarbij gegevens over vindplaats en afmetingen van afgebeelde objecten hebben bijgeleverd. Verder hadden paleogeografische kaartjes de lezer meer inzicht in het onderzoeksgebied kunnen geven. Voor een publieksboek dat de geïnteresseerde lezer in wil leiden is de bibliografische bewegwijzering aan de summieri kant. De literatuurlijst biedt slechts een beperkt aantal boeken, in de Nederlandse taal. Zodoende valt de onlangs in het Fries verschenen Franse thèse van Stéphane Lebecq over de *Marchands et navigateurs frisons* uit de boot. Het is archeologisch wellicht achterhaald, maar om het nu helemaal te verzwijgen, gaat ook wat ver. Wat is bovendien de reden dat Halbertsma's *Friesland's Oudheid* niet werd opgenomen? Of meer dan wel minder belangwekkende artikelen, zoals die van Elzinga over de opkomst van de belangstelling voor de archeologie van Friesland uit *De Vrije Fries* van 1973 en de bijdragen in het jubileumboek dat bij de 75ste verjaardag van de Terpenvereniging uitgebracht is, welke evenmin werden vermeld. Had op een achteraf plaatsje niet gemeld kunnen worden dat het Friestalige *Diggelnijis* van het Archeologisch Wurkferbân van de Fryske Akademy regelmatig over nieuwe vondsten en ontwikkelingen met betrekking tot de Friese archeologie rapporteert?

Warlords

Nu nog even terug naar de aanleiding tot en tevens een kernthema uit het boek: de rol van Wijnaldum als koningszetel in de vroege middeleeu-

wen. Waar lag dat veronderstelde machtscentrum van de voorgangers van Redbad? Bij de terpfriezen in Noordwestelijk Westergo, zoals Jan Zijlstra meent op grond van onder meer een vijftal buitengewoon rijke schatvondsten in die regio, of eerder in het grote rivierengebied op de grens met het rijk der Franken bij Utrecht en Dorestad, zoals Van Es al jarenlang met gezag staande houdt. Of moeten we het in de duinstreek bij Katwijk zoeken van waaruit de Hollandse graven later hun macht zouden ontplooiën? Gissingen te over, maar tastbaar grijpen kan Bos die heersers en hun aanhang nog niet. Een nieuwe variant is die van zeer mobiele 'warlords' die zich in tijden van nood opwierpen als leiders binnen een onzekere samenleving en die nergens een vaste zetel hadden. Het laatste zou betekenen dat op meer dan één plek aanwijzingen voor leiderschap mogelijk zijn, wat goed aansluit bij het beeld dat al jaren van Friese terpen bekend is. Sporen van 'war' zijn weliswaar nog niet gevonden, maar sporen van elitegoederen des te meer. Die duiken allerminst alleen in de terpen van de Wijnaldum-serie op; ze zijn in heel Westergo en Oostergo blootgelegd, zij het wel dat de vondstdichtheid in noordwestelijk Westergo het grootst is. In een dergelijk model gooit de Tjitsmaterp volgens de auteur hoge ogen. Bos somt talloze indicatoren op voor zo'n met de schop traceerbare elite. Overigens praten we hier bij de voorlopers van Redbad over een te overbruggen gat van toch zeker bijna tweehonderd jaar. Misschien lag de oorsprong op de terpen en verschoof het zwaartepunt vandaar geleidelijk naar de Hollandse duinstreken en het rivierengebied, zoals soms wordt geopperd.

Noodonderzoek

Wat zijn in Bos' ogen de belangrijkste onderzoeksthema's voor de nabije toekomst? De vele vragen die hij opwerpt bij aard en omvang van de Volksverhuizingen, en de eerder geuite wens om het Wijnaldum-onderzoek verder uit te breiden over meer Noordwest-Friese terpen laten vermoeden dat we de komende jaren nog spannende initiatieven tegemoet kunnen zien. Daarnaast is er het onvermijdelijke noodonderzoek: Goutum, Stavoren, Minnemastraat te Leeuwarden en het recentelijk afgesloten Wommelsonderzoek. De rij projecten groeit gestaag, een beeld dat we uit de afgelopen veertig jaar kennen. Bos zag in zijn gedeelde baan bij pro-

vincie en universiteit tot dusver telkens kans om het noodonderzoek te koppelen aan reeds lopende onderzoekthema's bij het Archeologisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen. Laten we hopen dat daarvoor in de toekomst mogelijkheden blijven.

Onlangs gaf de Ostfriesische Landschaft een prachtige studiebundel uit, geschreven door een auteurscollectief. Wellicht ziet Jurjen Bos kans om de vakwereld in Noord-Nederland voor een vergelijkbaar initiatief te enthousiasmeren. De kettingdraden zijn inmiddels door hem gespannen. Zijn *Archeologie van Friesland* verdient een warm onthaal!

Evert Kramer

Archeologie van Friesland, door Jurjen M. Bos

Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1995
ingenaaid, geïllustreerd, 229 blz.,
f39,95

ISBN 90 5345 064 5

Kongres op de Fryske Akademy oer de delsettingsskiednis fan Nederlân en it noarden fan Dútslân, fan 27 septimber oant 1 oktober

Fan 27 septimber oant en mei 1 oktober organisearret de fakgroep LSN fan de Fryske Akademy yn gearwurking mei de 'Internationale Arbeitskreis für genetischen Siedlungsforschung' in kongres foar argeologen, historysk-geografen en delsettingshistoarys. It sil dêrby gean oer Kulturlandschaftsmuster und Siedlungssysteme (kultuerlânskipstypen en delsettingssystemen). Foarsitter is de bekende histoarysk-geograaf prof. Klaus Fehn út Bonn. Ynhâldlik wurdt in grut part bestege oan de delsettingsskiednis fan it noarden fan Nederlân en Dútslân. It giet om in rûne-tafel-konferinsje mei dielnimming foar leden fan de Arbeitskreis út Dútslân, Poalen, Tsjechië, Eastenryk, Switserlân en Nederlân. Fanút de Akademy wurde bydragen levere troch Paul Noomen en Hans Mol dy't dêrmei gelegenheid hawwe it wurk oan de Kadastrale en Prekadastrale Atlas fan Fryslân foar in ynternasjonale en tagelyk ek ynterdisiplinêre foarum te presintearjen. In oare dielnimmer út Fryslân dy't ek in lêzing hâlde sil, is de bekende argeolooch Gilles de Langen.

It kongres iepenet op woansdei 27 septimber de jûns om 20.00 oere yn it Fries Museum mei in iepenbiere lêzing troch de argeolooch prof. H.T. Waterbolk, âld-direkteur fan it Biologisch-Archeologisch Instituut fan de Ryksuniversiteit Grins. Hy sil it hawwe oer de grutte linen yn syn wurk fan de lêste desennia, ûnder de titel 'Archäologische Kulturlandschaftsforschung und deren praktischen Anwendungsmöglichkeiten'. Tongersdei 28 septimber wurdt kongressarre yn de Fryske Akademy, freed de 29ste komme de gelearden gear yn de gehorseeal fan it Ryksargyf yn Ljouwert. Efterinoar sille dan sprekke: dr Eike Gringmuth-Dallmer (Berlyn), 'Einführung in die Tagesthematik'; prof. Günther Löffler (Würzburg) 'Siedlungssysteme und Siedlungsnetze'; dr Hans-Rudolf Egli (Bern), 'Neuzeitliche Siedlungssysteme in der Schweiz'; drs Paul Noomen (Ljouwert), 'Die Bedeutung des Friesischen Katasters für die

Erforschung von Siedlungssysteme und Kulturlandschaftsmuster'; dr Gilles de Langen (Ljouwert), 'Der früh- und hochmittelalterliche Ausbau der Siedlungsgebiete in den nordniederländischen Marsch- und Moorgebieten'; dr Wim Ligtendag (Amsterdam), 'Siedlungssysteme im Gebiet östlich von Groningen'; dr Henny Groenendijk (Grins), 'Moorsiedlungen in der Dollartregion im Früh- und Hochmittelalter'; dr Johannes Ey (Wilhelmshaven), 'Siedlungssysteme des Landesausbaus im Küstengebiet des östlichen Frieslandes'; dr Dirk Meier (Büsum), 'Landschaftsgeschichte von Ditmarschen und Eiderstedt'; dr Rudolf Bergmann (Münster), 'Frühgeschichtliche Siedlungsmuster in Westfalen'; en prof. Carl-Hans Hauptmeyer (Hannover), 'Kulturlandschaften aus regionalhistorischer Sicht (mit Beispielen aus Niedersachsen).

Op sneon de 30ste wurdt in ekskurzje hâlden dy't de dielnimmers troch ferskate kultuerlânskippen fiert, fan Ljouwert nei Noard-Drinte. Op snein wurdt by wize fan ôfsluting in lytse stedskuier makke troch Ljouwert ûnder lieding fan histoarysk-geograaf drs Meindert Schroor.

NIEUWS van het FRIES GENOOTSCHAP

Jubileumpinning 1827-1977

It 150-jierrich bestean fan it Frysk Genoatskip foarme de oanlieding ta it útjaan fan in grutte betinkingspinning (67 mm.), de twadde dy't op inisjatyf fan it Genoatskip útjûn is. It is in getten pinning en in ûntwerp fan frou S.C. Boschma-Berkhout, byldhouwster. De keunstneresse hat bisocht yn in frij bestek it karakter fan it Genoatskip en fan Fryslân wer te jaan. It koggeskip op see dat ûnder oaren op de pinning stiet is ûntliend oan it âldste stêdssegel (1246) fan Starum en symbolisearret sawol de Fryske skiednis as it feit dat de see har yn it Fryslân fan alear en hjoeddedei net weitinke lit. It grutte boek op de foargrûn tsjut net allinne oan dat de Fryske taal en skiednis al yn ieuwenâlde geskriften te finen is, mar ek dat it Genoatskip yn oardel ieu in grut tal boeken en publikaasjes útjûn hat. De pinning is, nei't er troch de keunstneres in model fan waaks fan makke wie, neffens de saneamde absorpsje-metoade yn klokkebrûns getten by de firma 'Argentor' te Haarlim. Dernei hawwe de pinningen noch in neibehanneling krigen, ûnder oaren fan de ûntwerpster om se it winske estetysk oansjen te jaan. Om dit oansjen te behâlden is it better de pinning net te poetsen.

It Genoatskip hat noch in tweintichtal eksimplaren fan dizze pinning yn foar- en hopet syn leden te skewielen troch se foar f.50,- it stik beskikber te stellen. Jo kinne de pinning bestelle troch it oermeitsjen fan dit bedrach op ús Postbankrekken 813600 ûnder fermelding fan 'Jubileumpinning'.

De excursie door Zuid-Nederland (29 mei-3 juni)

Het deed de excursiecommissie van het Fries Genootschap goed dat men zeer tevreden was over de eerste 'grote' tocht naar een deel van ons vaderland. Zeeland, Noord-Brabant en Zuid-Limburg werden door 50 deelnemers doorkruist in een comfortabele bus van Dalstra-Reizen te Surhuisterveen, bestuurd door de heer H. Bouma, die ons ook naar het buitenland al vele malen voortreffelijk begeleidde. Het is hier niet de plaats voor een uitgebreid verslag, maar enkele hoogtepunten mogen toch wel genoemd worden, zoals op de eerste

dag de glasfabriek van Leerdam en de boottocht door de Biesbosch.

In Zeeland trof ons de titanenarbeid van Rijkswaterstaat aan de Deltawerken en werden we feestelijk onthaald door het Gemeentebestuur van Veere in het middeleeuwse stadhuis. De wandeling door het Brabantse vestingstadje Heusden was een belevenis, terwijl de hartelijke ontvangst in de aloude Norbertijner Abdij van Berne in Heeswijk-Dinther diepe indruk maakte. Niet in het minst vanwege de grote gemotiveerdheid van de leden van deze kloostergemeenschap, die zo vele historische banden met Friesland heeft.

*Bloemlegging bij het monument op het ereveld Margraten
(foto: G. Schot-Tamminga)*

In Zuid-Limburg was de 'dag van Maastricht' voor velen een verrassing: de gerestaureerde Sint Servaas met haar schatkamer en de geheimzinnige grotten van de Sint Pietersberg waren een openbaring. De Romeinse badhuisresten in Heerlen, de neolithische vuursteenmijnen van Ryckholt en de tocht langs een deel van de fraaie Mergellandroute ontlokten menig opgetogen commentaar. Het door elke deelnemer/nemer leggen van een mooie roos en een lint met de naam van ons Genootschap en het Friese dundoek in dit herdenkingsjaar bij het monument op de oorlogsbegraafplaats Margraten werd als zeer zinvol ervaren (foto). Op de laatste dag - in het Bijbels Openluchtmuseum te Nijmegen - genoten velen van de zeer waarheidsgetrouwe reconstructies van woonhuizen, herbergen en woestijn-

tenten uit de bijbelse tijden in het Midden-Oosten.

Mede begünstigd door het niet aflatende heerlijke weer en het verblijf in prettige hotels zal de tocht nog lang in herinnering blijven. Fijn was het uit diverse monden te horen: "We wisten niet dat ook in Nederland van nog zo veel interessants genoten kan worden!"

Bezoek aan Johannes Vermeer op 11 mei 1996

Gezien de grote belangstelling van onze leden voor de Rembrandt-tentoonstelling in Amsterdam (150 deelnemers!), wordt ook interesse verwacht voor de schilderkunst van Johannes Vermeer 'van Delft' (1632-1675). Van zijn werk wordt voor het eerst een algemeen overzicht getoond in het Mauritshuis te 's-Gravenhage in het voorjaar van 1996. Uit diverse musea in de wereld komen werkstukken van deze zo tot de verbeelding sprekende schilder naar Nederland. Zijn oeuvre is weliswaar niet groot maar draagt zeer belangrijk bij aan de roem van onze vaderlandse schilderkunst in de Gouden Eeuw. Velen zullen zich ook de geruchtmakende vervalsingsaffaire Van Meegeren (1945) herinneren. De excursiecommissie bereidt een bezoek aan de tentoonstelling voor op **11 mei 1996**. Daaraan voorafgaand zal in Leeuwarden een lezing worden gehouden over Johannes Vermeer. Nadere mededelingen over een en ander volgen in het eerstvolgende nummer van Fryslân. Uw voorlopige schriftelijke opgave voor deze excursie - waaraan zo mogelijk ook nog een andere bijzonderheid zal worden verbonden - wordt gaarne vóór **15 oktober** a.s. tegemoet gezien, omdat definitieve afspraken zeer tijdig gemaakt moeten worden. Opgave bij de Excursiecommissie Fries Genootschap, De Tolve 64, 9084 BK Goutum.

G. Elzinga

MEDEDELINGEN

Fryske Akademy-lêzings yn de provinsje, 1995-1996

It kommende winterskoft komme Akademyeiuwurkers wer yn 'e provinsje op 'e tekst oer har wurk. Yn 'e mande mei musea en lokale ferienings wurde fan oktober 1995 oant maaie 1996 acht jûnen organisearre, dêr't op besteklike wize in ryk ferskaat oan ûnderwerpen op presintearre wurde sil. De measte lêzings hawwe in histoarysk of argeologysk tema, mar taal- en letterkundige ûnderwerpen komme ek oan bar. Efterinoar wurde Frjentsjer, Wolvegea, Dokkum, It Hearrenfean, Drachten, Snits, Koudum en Boalsert oandien. Lykas wenst sil dêrby in boeke- en ynformaasjediske net ûntbrekke. As it oars net meidielt wurdt, begjinne de jûnen om 20.00 oere en hâlde op om 22.00 oere.

De rige set útein op 25 oktober mei in jûn yn Museum It Coopmanshûs yn Frjentsjer. Drs Paul Baks, dy't dwaande is mei in proefskrift oer de Saksyske bestjoersherfoarmings yn Fryslân, sil it dan hawwe oer *Hessel Martena, Albrecht van Saksen en Franeker*. Sintraal stiet dêrby de yntrigearjende figuer fan de haadling Hessel Martena, de man dy't de Saksers nei Fryslân helle hat. Wat hie er foar eagen, apart fan syn eigen belangen: wie er in steatsman mei in foarútsjende blik of dochs in soarte fan lânferrieder? Nei it skoft komt de mediëvist dr Hans Mol oan it wurd oer *De Frjentsjerter Krúshearen op de Fryske 'sieleheilsmerke'*. It tema is de lette komst fan de krúshearen of krusebruorren nei Frjentsjer yn 1468, op in momint dat it Fryske kleasterlânskip al hast fol wie en der gjin romte mear like te bestean op de 'merke' foar kleasterlike sieleheilsbemiddeling; hoe koe it nije kleaster dochs in sukses wurde?

De twadde jûn wurdt hâlden op 15 novimber yn gebou 'De Ark' yn Wolvegea. De organisaasje is dêrby yn handen fan de Historische Vereniging Weststellingwerf. Dr Johan Frieswijk, histoarikus foar de Nijste tiid by de Fryske Akademy, sil it dan hawwe oer *De earste sosjalisten yn Stellingwerf* wêrby't er benammen it ljocht falle litte sil op it pionierswurk fan Geert van der Zwaag, de 'kloklieder fan de Súdeasthoeke' en syn Volksdrukkerij. Nei it skoft komt Wurdboekmeiwurker en dichter Piter Boersma op 'e tekst oer de yn 1954 yn Wolvegea ferstoarne volksdichter *Albert Jans Wybenga*.

It fierdere programma, dat earst yn 1996 syn ferfolch krije sil, sjocht der sa út: op woansdei 17 jannewaris 1996 sprekke yn it Streekargyf yn Dokkum de âld-provinsjaal argeolooch Gerrit Elzinga oer *Argeologyske fynsten út midsieusk Dokkum*, en dr Joke Spaans oer *Earmesoarch yn Dokkum foar 1800*. Op tiisdei 30 jannewaris 1996, set Museum Willem van Haren yn It Hearrenfean om 19.30 oere syn doarren iepen foar lêzings fan Hindrik de Jong fan it Argeologysk Wurkferbân fan de Fryske Akademy oer *Opgravings yn it kleastertsjerkje fan Haskerdiken*, en dr Hans Mol oer *Bastaardij yn midsieusk Fryslân*. De folgjende jûn is woansdei 14 febrewaris 1996 yn Streekmuseum Smallerland yn Drachten. dr Wiebe Bergsma sil it dan hawwe oer *Tsjerke en leauwen yn Smellingerlân* yn de 17de ieu, en dr Johan Frieswijk sprekke oer *De opkomst fan it sosjalisme yn Drachten en omkriten*. Woansdei 22 maart 1996 is it Frysk Skipfeartmuseum yn Snits oan bar mei lêzings fan dr Hans Mol oer It Johanniter kleaster *It Hospitaal by Snits*, en drs Babs Gezelle Meerburg oer *Anne Wadman en syn wurk*.

Fan de twa lêste jûnen steane de data noch net fêst. Op in woansdei yn april is in gearkomste foarsjoen yn Koudum, organisearre yn 'e mande mei de Feriening foar doarpsbelangen dêre, mei as sprekkers dr Wiebe Bergsma oer *Kalvinisten yn Koudum* en drs Arjen Versloot oer *It dialekt fan de Súdwesthoeke*. De lêste jûn fan de rige sil plakfine yn Boalsert, ein april of begjin maaie. Op in gearkomste fan de Stichting Bolswards Historie wurde dan lêzingen hâlden troch dr Joke Spaans oer *Earmesoarch yn Boalsert, 1500-1800*, en drs Piter Duijff oer It stedsk *fan Boalsert*.

Cursussen Ryksargyf

Komend winterseizoen zal het Ryksargyf weer diverse cursussen organiseren. De cursussen worden groten-deels in de avonden gegeven op het Ryksargyf. De duur van de cursussen varieert van één ochtend tot veertien cursusavonden. De prijs is afhankelijk van de duur van de cursussen. Het lesmateriaal is door het Ryksargyf zelf ontwikkeld en sluit zoveel mogelijk aan bij de praktijk.

Ook tijdens de cursussen zal het geleerde zoveel mogelijk in praktijk

worden gebracht. De cursussen vallen in twee soorten uiteen. Het eerste type cursussen brengt basisvaardigheden bij voor het archiefonderzoek, met daarnaast cursussen die gericht zijn op één bepaald onderzoeksgebied. De eerste groep cursussen bestaat uit de navolgende:

1. Introductie archiefonderzoek

In deze cursus wordt de beginnende archiefonderzoeker wegwijs gemaakt op de studiezaal van het Ryksargyf en wordt ingegaan op de organisatie van het archiefwezen. Daarnaast wordt aandacht geschonken aan de wijze waarop je een archiefonderzoek opzet, welke hulpmiddelen daarvoor ter beschikking staan en hoe kan worden nagegaan of er van een bepaald onderwerp archiefstukken bewaard zijn gebleven. In deze cursus wordt geen aandacht geschonken aan het stamboomonderzoek.

2. Introductie genealogie

Deze cursus wordt gegeven in de vorm van bijeenkomsten voor een klein aantal deelnemers op een maandagochtend op de studiezaal van het Ryksargyf. De beginnende stamboomonderzoeker wordt zo wegwijs gemaakt op de studiezaal en krijgt inzicht in het onderzoek in de Burgerlijke Stand.

3. Genealogie en heraldiek

In deze cursus wordt dieper ingegaan op de verschillende bronnen die de stamboomonderzoeker ten dienste staan op de studiezaal. De praktische oefening staat daarbij centraal. Op de laatste cursusavond zal aandacht worden geschonken aan de wapenkunde (heraldiek).

4. Genealogie voor gevorderden

Onder begeleiding van een docent wordt dieper ingegaan op de verschillende moeilijkheden die men tegen kan komen bij het stamboomonderzoek, met name in de periode vóór 1800. Ook minder voor de hand liggende bronnen zullen onder de aandacht worden gebracht.

5. Paleografie (lezen van oud schrift)

Deze cursus beslaat veertien avonden waarin uitgebreid wordt ingegaan op de ontwikkeling van het handschrift en de verschillende afkortingen die in de loop der tijden zijn gebruikt. Ook hier staat het zelf doen onder begeleiding van een docent centraal. Bij voldoende belangstelling is er bovendien gelegenheid tot deelname aan een cursus voor gevorderden. Men moet dan wel in eerste instantie de cursus

Paleografie met goed gevolg doorlopen hebben.

Naast deze inleidende cursussen zijn er drie die dieper ingaan op een specifiek onderwerp, dan wel archiefbestanddeel van het Ryksargyf. Het gaat om de volgende cursussen:

- Nedergerechten, buitenechtelijke zaken

In deze cursus wordt aandacht besteed aan de taak van het nedergerecht op het gebied van de registratie van koop en verkoop van onroerend goed en het familierecht (o.a. benoeming voogden).

- Onderzoek naar de geschiedenis van onroerend goed

Door het bespreken van verschillende bronnen voor dit onderzoeksgebied en een uitgewerkt onderzoek worden de cursisten ingeleid in de mogelijkheden van onderzoek naar huis, boerderij of landerij op het Ryksargyf.

- Onderzoek strafzaken in de negentiende eeuw

De rechterlijke archieven van na 1811 bevatten veel gegevens die voor een genealoog of ander onderzoeker van belang kunnen zijn. Toch worden deze archieven nog weinig geraadpleegd mede door onbekendheid met de mogelijkheden. De cursus geeft een handleiding voor zoektochten in deze archieven.

Een uitgebreide cursusfolder met een aanmeldingsformulier kan worden aangevraagd bij Otto Kuipers van het Ryksargyf (058-127103).

Drie eeuwen Joods leven in Friesland

Onder bovenstaande titel worden in oktober in het kader van de serie Monument van de Maand diverse activiteiten georganiseerd in samenwerking met het Ryksargyf. Op dit moment zijn de volgende activiteiten bekend:

- In de expositieruimte van het Ryksargyf aan de Boterhoek te Leeuwarden zal een tentoonstelling worden ingericht waarbij de aandacht zal liggen op het joodse leven en de joodse gebruiken in Friesland. Voor deze tentoonstelling wordt in ruime mate gebruik gemaakt van voorwerpen die door het Joods Historisch Museum in Amsterdam ter beschikking zijn gesteld. Een van de topstukken zal zijn de zilveren Chanoeka die in 1805 bij

de inwijding van de synagoge geschonken werd door Abraham, de zoon van Levi (Kan).

- In een aansluitende ruimte van de expositieruimte van het Ryksargyf zal een documentatiecentrum worden ingericht waar onderzoek kan worden gedaan in genealogische bronnen met gegevens over joden.

vincie waar vroeger joodse gemeenschappen waren gevestigd.

- Lezingen over de joodse cultuur en samenleving alsmede uitvoeringen van specifiek joodse muziek.

Aanleiding tot deze manifestatie is het gereedkomen van de inventarisatie van de archieven van de Joodse gemeenten

Zilveren Maccabeeënlamp in 1805 bij de inwijding van de synagoge geschonken door Abraham de zoon van Levi (Kan) (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist)

- Door Siem van der Woude en Sjoerd de Haan van het Ryksargyf is een boekje geschreven in de bekende serie van het Monument van de Maand met een historisch overzicht van de geschiedenis van de joodse samenleving in Friesland.

- Er worden stadswandelingen in Leeuwarden georganiseerd onder begeleiding van gidsen langs de synagoge, de voormalige joodse school en de joodse begraafplaats.

- Naast de stadswandelingen in Leeuwarden zullen excursies worden georganiseerd naar plaatsen in de pro-

in Friesland. Deze archieven zijn onlangs aan het Ryksargyf in bewaring gegeven en zijn door Sjoerd de Haan toegankelijk gemaakt voor het publiek. De archieven die nu door De Haan zijn beschreven hebben gedurende de oorlogsjaren een schuilplaats gehad op het Ryksargyf dat toen nog in de Kanselarij was gevestigd. Op verzoek van de joodse gemeenschap gaf de toenmalige rijksarchivaris Heerma van Voss de gelegenheid de archieven en enkele Thorarollen bij het Rijksarchief onder te brengen. Er werd een geantideerde verklaring van overbrenging

opgemaakt, terwijl de Thorarollen ont-
daan van de stokken bij het archief
van de Universiteit van Franeker heb-
ben gelegen. Na de oorlog zijn de
archieven overgebracht naar het Joods
Historisch Museum die ze in 1992 aan
het Ryksargyf in bewaring heeft gege-
ven.

De tentoonstelling en het documenta-
tietecentrum zijn naast de gewone door-
deweekse openingstijden van het
Ryksargyf (maandag 13.30-17.00 uur,
dinsdag 9.00-21.00 uur, woensdag t/m
vrijdag 9.00-17.00 uur), ook op zater-
dag en zondag van 13.00-17.00 uur te
bezoeken. Tijdens de opening op
zaterdag- en zondagmiddag zullen ook
de stadswandelingen en de excursies
plaatsvinden. De aanvangstijden en de
uitvoeringsplaats van de lezingen en
de muziekkuitvoeringen worden tijdens
de maand oktober nader bekend
gemaakt.

Voor verdere inlichtingen kan men
contact opnemen met het Buro
Kultuer en Toerisme van de provincie
Friesland of met drs S. v.d. Woude van
het Ryksargyf (058-127103)

750 jaar Dominicanen in Leeuwarden

Dit jaar wordt herdacht dat zeven-
honderd jaar geleden de eerste
Dominicaner monniken zich in
Leeuwarden vestigden. Hun voor-
malige kloosterkerk, de Grote of
Jacobijner Kerk, vormt nog altijd
het centrum van Hervormd
Leeuwarden. Aan de
Harlingerstraatweg verrees in de
jaren dertig een nieuwe
Dominicuskerk als vervanger van
een oudere, gelijknamige RK-
parochiekerk in de binnenstad.
Zeven oktober aanstaande vindt
een aan de activiteiten - in en bui-
ten Leeuwarden - van deze orde
gewijde studiedag plaats.

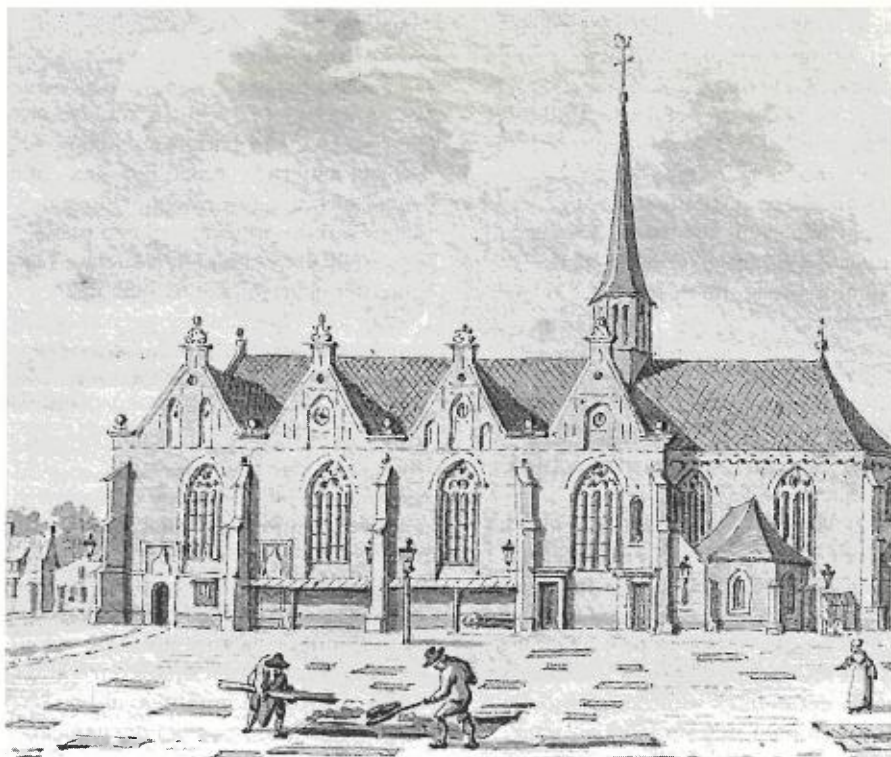
De bekende bedelorde der
Dominicanen of Jacobijnen (zo
genoemd naar de patroonheilige van
hun belangrijke klooster in Parijs)
heeft niet in alle opzichten een gunsti-
ge roep, althans niet bij dissenters. Ze
stonden in de middeleeuwen bekend
als de bewakers van Rome's ortho-
doxie. Het waren predikers en kerkge-
leerden die zich bezig hielden met de
studie van de theologie, waarbij ze
nauwgezet de bestaande dogma's fun-
deerden en verder uitwerkten. Aan

hen was de taak opgedragen hetero-
doxe inzichten te bestrijden.
Kerkelijke ketterjagers waren daarom
haast altijd Dominicanen. De inquisi-
teur Bernardo de Gui in Umberto
Eco's boek *De naam van de Roos*
droeg de pij van Dominicus' orde.

Maar er is ook een ander beeld moge-
lijk. En wel dat van de predikende,
evangelie verkondigende bedelmonni-
ken die zich het heil van de massa aan-
trokken, in de steden, waar ze zich bij
voorkeur vestigden, maar ook op het
platteland, waar ze jaarlijks alle dorpen
bezochten. Dat is het beeld dat de
Hervormde Gemeente (Grote of
Jacobijner Kerk) en de Titus
Brandsma Parochie (Dominicuswijk)
te Leeuwarden wel terecht hebben van
de predikheren die 750 jaar in
Leeuwarden een convent stichtten. Zij
willen op zaterdag 7 oktober 1995 de
aandacht vestigen op het werk dat de
Leeuwarder Dominicanen sinds 1245
in Friesland hebben verricht. Dat lijkt
de moeite waard. Immers, de
Dominicanen waren de eerste bedel-
monniken die zich in Friesland vestig-
den. Dat de Dominicanen in
Leeuwarden uitkwamen, is niet meer

hadden in Dokkum. De Franciscanen
die na de Dominicanen kwamen,
moesten zich tevreden stellen met
Bolsward.

Het Dominicaner klooster in
Leeuwarden heeft een interessante en
ook bewogen geschiedenis gekend.
Het was in de late middeleeuwen bui-
tengewoon populair als begrafenisklooster
bij de Leeuwarder en Friese
elite. In de Friese testamenten uit de
tijd voor 1550 wordt het heel vaak als
zodanig genoemd. Tegelijkertijd was
het ook een centrum voor studie waar
ordebroeders van elders zich verder
konden verdiepen in de theologie. Het
kwam zoals vele andere Friese kloos-
ters aan zijn eind in 1580, waarna de
Dominicanen uit het gewest verdwe-
nen om in 1628 weer als missionaris-
sen terug te keren; wat meteen
inhoudt dat de herdenking geen 750
jaar onafgebroken werkzaamheid
betreft. De fraaie Dominicaner kerk
werd in gebruik genomen door de
Hervormde Gemeente van
Leeuwarden die de Sint Vitus als te
groot en te bouwvallig voor haar bij-
eenkomsten afwees. Vandaar dus dat
de Hervormde Gemeente zich heden
ten dage ook als rechtsopvolger van de

Gezicht op de Grote of Jacobijner Kerk te Leeuwarden (1790), die voor de Reformatie toebehoorde aan de Dominicanen. Tekening door J. Bulthuis (Gemeentearchief Leeuwarden, Foto: Dikken & Hulsinga)

dan logisch omdat in de grootste en
belangrijkste Friese stad of handelsne-
derzetting van die tijd, Staveren, al een
Benedictijner klooster stond en de
Premonstratenzers een nederzetting

middeleeuwse Leeuwarder
Dominicanengemeenschap kan
beschouwen. De nieuwe Dominicanen
hielden zich bezig met zielzorg en ves-
tigden zich in het oude dominicanes-

senklooster aan de Speelmanstraat, waar zij bleven tot in 1937 een nieuwe kerk - de imponerende Dominicuskerk aan de Harlingerstraatweg - gereedkwam.

Zowel aan de middeleeuwse als aan de nieuwtijdse en hedendaagse predikheren wordt uitgebreid aandacht besteed op de herdenkingsdag, die is aangekondigd als een 'oecumenische dag van ontmoeting, studie en viering'. Het programma begint om 10.00 uur in de Grote Kerk. Na de ontvangst start daar om 10.30 een oecumenische viering en volgt om 11.15 een lezing door pater H. Sechterberger O.P. over de actuele betekenis van Dominicus. Om 12.00 zal dr J.A. Mol van de Fryske Akademy een lezing houden over het Leeuwarder Dominicanenklooster in de middeleeuwen. 's Middags volgen tezelfder plaatse lezingen van dr H.J. Selderhuis over 'Bucer, Dominicaan in Reformatietijd' en J. Verheul O.P. over 'Dominicus en het calvinisme', respectievelijk om 14.00 en 14.35 uur. Tussen de lezingen is er orgelspel van J. Jongepier. Na een korte pauze kan het gezelschap een wandeling maken naar de St. Dominicuskerk om daar om ca. 15.45 uur een tentoonstelling te bezoeken van Dominicaanse zilveren liturgische gebruiksvoorwerpen en gewaden. De dag wordt om 16.30 afgesloten met een vesperviering onder leiding van dr J.B.W.M. Möller, bisschop van Groningen, m.m.v. het Dominicuskoor. De toegang is gratis, maar men dient zich tevoren wel aan te melden bij het comité Dominicusdag, Bij de Put 17, 8911 GE Leeuwarden (tel. 058-124232).

Mededelingen over het Leeuwarder Gemeentearchief

In 1994 heeft het Gemeentearchief enkele onderzoeken laten verrichten naar wat samenvattend als zijn 'marktpositie' kan worden gekarakteriseerd. Onderzocht werden in de eerste plaats de bestaande en de potentiële interesse bij het publiek voor de zogenoemde archiefwinkel, een voorziening waar boeken, reproducties en andere voorwerpen van lokaalhistorisch belang door geïnteresseerden kunnen worden gekocht. Daarnaast werd een onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden tot uitbreiding van de relatie van het Gemeentearchief met het voortgezet onderwijs. Tenslotte is een enquête uitgevoerd naar de lokaalhistorische interesses van diverse bevolkingscate-

gorieën. Ten aanzien van het laatste wordt onder meer geconstateerd dat 'bijna 90% van de ondervraagden (zegt) geïnteresseerd te zijn in de historie van Leeuwarden'; in het algemeen kan worden geconcludeerd dat de maatschappelijke functie van het Gemeentearchief zeker voor verdere ontwikkeling en uitbreiding vatbaar is.

Een samenvattend overzicht van deze onderzoeken verscheen in het onlangs gepubliceerde jaarverslag van de Gemeentearchivaris voor het Leeuwarder Gemeentebestuur over het jaar 1994. In het eerste gedeelte van dit jaarverslag wordt onder meer melding gemaakt van de verschijning van het boekje *Het eerste huis van Leeuwarden: van Burmaniasins tot stadskantoor en van de feestelijke overhandiging van de inventaris van het schutterij-archief aan de wethouder, in aanwezigheid van enkele gemeenteraadsleden*. In het kader van diverse bijzondere regelingen konden enkele extra personeelsleden op tijdelijke basis worden aangetrokken, onder meer ten behoeve van de receptiewerkzaamheden die nodig waren geworden door de terugverplaatsing van de hoofdingang van het archief naar zijn 'natuurlijke' positie, bij het voorplein, en door de inrichting aldaar van de al genoemde archiefwinkel. Ander extra personeel moest worden ingezet voor het grootscheepse project materiële verzorging, waarvoor enige vertraging wordt gemeld. In het kader van dit project werd een plan opgesteld voor een geheel nieuwe berging der charters, die in 1995 haar beslag moet hebben gekregen. Alle particuliere eigenaren van de te conserveren archiefstukken bleken na een daartoe strekkend verzoek bereid te zijn tot het leveren van een belangrijke financiële eigen bijdrage.

De onderhandelingen met het Gemeentebestuur van Leeuwarderadeel over vernieuwing van het in 1995 aflopende contract betreffende de bewaring van de Leeuwarderadeelster archieven tot 1943 en over een eventuele uitbreiding van de diensten aan die gemeenten te voerden nog niet tot resultaat. Met het oog op verwerving en behoud van historische bestanden zijn ook de werkzaamheden van belang van een commissie die naar mogelijkheden zoekt voor de verwerving door het Gemeentearchief van de Leeuwarder historisch-documentaire collectie van Fenno Schoustra en voor het behoud van 't Kleine Krantsje als publicistisch

medium. De belangrijkste feitelijke aanwinst in het verslagjaar was wellicht het legaat-Hepkema, dat maar liefst 23 films en honderden foto's bevat, hoofdzakelijk uit de eerste helft van deze eeuw (en waar tevens een fraaie stereoscoop uit de periode 1914-18 aan is toegevoegd). Van diverse archieven werden plaatsingslijsten of inventarissen vervaardigd; speciaal vermeldenswaard is dat in december eindelijk kon worden begonnen met de definitieve inventarisatie van het oude stadsarchief, een project waarvan de duur zich gegeven zijn omvang en complexiteit vermoedelijk tot begin eenentwintigste eeuw zal gaan uitstrekken.

Vergeleken bij het voorgaande jaar vertoonde de publieke belangstelling een duidelijke groei, 2915 personen brachten de studiezaal van het Gemeentearchief een bezoek. Het aandeel van de 'historici' hierin nam toe tot bijna de helft. Ruim eenderde van de bezoekers was van HBO- of universitair niveau; bijna de helft was afkomstig uit Leeuwarden, nog net geen kwart uit overig Friesland, ruim een kwart uit overig Nederland. Overigens werden er buiten het studiezaalbezoek om steeds meer geïnteresseerde bezoekersgroepen rondgeleid. Ook andere dienstverlenende activiteiten werden verricht, waarbij nadruk wordt gelegd op de samenwerking met de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden, met name wat betreft de publicatie van de Nieuwsbrief, de organisatie van openbare lezingen en de werkzaamheden aan de Leeuwarder historische monografie.

René Kunst

AGENDA

3 oktober t/m 19 december - Gemeentearchief Leeuwarden

bij voldoende belangstelling wordt door de Seniorenakademie i.s.m. het Gemeentearchief een cursus georganiseerd over de geschiedenis van Leeuwarden. De colleges worden op dinsdagavonden gegeven door Alexander Jager, Herman Hazelhoff, Harm Nijboer, Rolf v.d. Woude en Meindert Schroor. Een syllabus is reeds verschenen. Coördinator: Herman Hazelhoff, tel. 05183-1195

tot het einde van 1995 - Gemeentearchief Leeuwarden
tentoonstelling 'Rondom het Stadhuis' (in het kader van Open Monumentendag 1995)

4 oktober 20.00 uur - Filmzaal Fries Museum

lezing door Wim van Sinderen, getiteld 'Salut au Monde!' (samensteller van de gelijknamige tentoonstelling in het Fries Museum en tentoonstellingsmaker in de Kunsthal in Rotterdam).
Organisatie: Fries Genootschap en Fries Museum.
Toegang: f.7,50 (voor leden Genootschap gratis)

18 oktober 20.15 uur - Theater Romein
lezing door dr. Joke Spaans over 'Armenzorg in Leeuwarden in de zestiende en zeventiende eeuw'
Organisatie: Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden
Toegang: f.5,00 (voor donateurs SGL gratis)

8 november 20.00 uur - Ryksargyf
lezing door dr. E. Schut, getiteld 'Joods leven in Groningen in de achttiende eeuw'
Organisatie: Fries Genootschap, Ryksargyf en Fryske Akademy

22 november gehele dag - Amsterdam
excursie naar Joods Amsterdam.
Bezichtigd worden o.a. Portugese synagoge en het Joods Historisch Museum, waar ook de koosjere lunch zal worden genuttigd. De dag wordt afgesloten met een wandeling door de voormalige Joodse buurt van Amsterdam.
Organisatie: Fries Genootschap, Ryksargyf en Stichting Vrienden van de Provinciale Bibliotheek.
Aanmeldingen bij het Ryksargyf. Kosten: ca. f.75,-

Het Fries Museum organiseert een aantal cursussen kunstgeschiedenis. Uitgebreide informatie hierover kunt u vinden in de Fries Museum Krant, die gratis is af te halen aan de balie van genoemd museum

De 1001 nachten der Nederlandse historici
'Donkere Materie' is een nieuw radioprogramma van de VPRO. Dit nachtprogramma heeft een essentieel, wekelijks terugkerend onderdeel, waarvoor uw medewerking wordt gevraagd. In 'De 1001 nachten der Nederlandse historici' verhaalt iedere uitzending een andere geschiedkundige over een specifieke nacht uit het verleden. Elke

gedenkwaardige nacht uit elke streek en welk tijdperk dan ook komt in aanmerking, met de kanttekening dat het bijbehorende verhaal niet te algemeen bekend mag zijn. Anderzijds is het bij volslagen onbekende verhalen belangrijk om de historische context duidelijk te maken. Het gaat erom dat de luisteraar meegaat in het relaas; dat de nacht en de manier van vertellen elkaar versterken. Friese historici (professionals en amateurs) worden van harte uitgenodigd hun bijdrage te leveren. Belangstellenden kunnen schrijven, bellen of faxen naar Marten Minkema (VPRO-radio), Postbus 6, 1200 AA Hilversum, tel.: 020-6220182, fax: 035-712588

AGENDA MUSEA

Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers
Turfmarkt 11, Leeuwarden
Postbus 1239
8900 CE Leeuwarden
058-2139185

AMELAND
Landbouw/Juttersmuseum "Swartwoude",
Hoofdweg 1, Buren
Open: ma t/m vr 10-12 en 13-17 za en zo 13.30-17

t/m 1 april 1996
Ambacht- en kunstnijverheid op en rond de boerderij
- Vrouwen ambachten, bewerking van gejut hout, van wol tot trui

ANJUM
Anjumer Molen "De Eendracht",
Mounebuorren 18
Open: ma 13-17 en di t/m za 10-17

t/m 29 oktober
Kwartslag expositie; schilder atelier irene verbeek
- Gouache, aquarel, pen en olieverf-techniek

BURGUM
Streekmuseum Tytsjerksteradiel, Menno van Coehoornweg 9
Open: di t/m za 14-17, vr 19-22, za 9-12

14 oktober t/m 16 maart 1996
Hoe zal dat betalen?
- Expositie over ceremoniële betaalmiddelen en voorwerpen, anders dan munten, die als "geldig" werden beschouwd.

DOKKUM
Streekmuseum Het Admiraliteitshuis,
Diepswal 27
Open: ma t/m za 14-17 zo 13-17

t/m 30 november
Alleen voor meisjes? 300 jaar merk- en letterlap-pen
- Opmerkelijke tentoonstelling over de geschiedenis van de merk/letterlap. Nadruk op lappen uit Friesland.
Cat.: Veelkleurig...Veelzijdig...
Veelzeggend, ill. f. 15,00

Natuurmuseum, Kleine Oosterstraat 12
Open: ma t/m vr 10-17

tot 15 oktober
Natuur in de stad

EXMORRA

Frysk Lânbou Museum, Dorpsstraat 72
Open: Vanaf 1 april dagelijks 10-17 t/m 31 oktober

Aardappelteelt

t/m 31 oktober
Bartle Laverman
- Schilderijen

FRANEKER

Eisinga Planetarium, E. Eisingastraat 3
Open: di t/m za 10-12.30 en 13.30-17

t/m 15 oktober
Het drie-dimensionale boek
- Pop-Up boek over astronomie en ruimtevaart

GORREDYK

Streekmuseum Opsterlân, Hoofdstraat 59
Open: ma t/m vr 9-17 en t/m 7 okt. za 10-16 daarna za 13-17
t/m 7 oktober
Adel yn opsterlân

11 oktober t/m 3 november
Rondom de boom

GROU

Museum De Trye Gritenyen, Stationsweg 1
Open: di t/m vr 10-17, za 13-17 vanaf 1 oktober gesloten

t/m 30 september
Tekeningen en aquarellen van Teake Stellingwerf
- Oud postkantoorhouder Teake Stellingwerf uit Raerd begon na zijn pensionering 1965 te tekenen en te schilderen.
Hij vond zijn onderwerpen in zijn naaste omgeving: De dorpen tussen Grou en Sneek

HEERENVEEN

Museum Willem van Haren, Van Harenspad 50-52
Open: di t/m vr 10-17, za en zo 14-17

t/m 22 oktober
Bauke Weistra jzn
- Overzichtstentoonstelling schilderijen

28 oktober t/m 3 december
Leo Leenes vertelt
- Foto's en ansichtkaarten uit de collectie van Leo Leenes

9 december t/m 7 januari 1996
Stille nacht, heilige nacht... kerstkribben uit de hele wereld
- Meer dan 100 Kerstgroepen uit alle windstreken zijn te zien op deze unieke expositie.
De kribben zijn afkomstig uit de verzameling van Jan de Vries uit Wolvega.

JELSUM

Familie van Wageningen, Dekema State Dekemawei 5
Open: do t/m za 14-17

t/m 30 september
Sculpturen en schilderijen
- Jan van Wageningen (exposant).
Schilderijen (olieverf op doek en O.I. inkt op karton) en sculpturen (steen, hout, metaal)

JOURE

Johannes Hesselshuis,
Geelgietersstraat 1-11
Open: ma t/m vr 10-17, zo 14-17

t/m 24 oktober
- Collages in olieverf, acryl en objecten
van Jenny van Leeuwen, Leeuwarden en
Jetty Olijdam, Groningen

27 oktober t/m 5 december
- Surrealistische schilderijen en magisch-
realistische tekeningen van Feike de Vries,
Woubrugge en Eric Nikkessen, Amersfoort

8 december t/m 16 januari
- Objecten en olieverfschilderijen van Pyr
Bosma en Marianne Polvliet,
Kollumerpomp

LEEWARDEN

Fries Museum, Turfmarkt 11
Open: ma t/m za 11-18, zon- en feestdagen
13-17

t/m 19 november
Salut au monde!
- Deze tentoonstelling bestaat uit twee
delen: een overzicht van de Friese land-
schapsschilderkunst van ±1900 tot heden
en een deel dat bestaat uit speciaal voor
deze gelegenheid door internationale
bekende kunstenaars gemaakte kunstwer-
ken, geïnspireerd op het Friese land-
schap. De expositie volgt het thema van
het Frysk Festival: Salut au Monde! en
reist verder naar Bremen en Osnabrück
Cat. 322 blz., ill

2 december t/m 7 januari 1996
Kunstbende
- Tentoonstelling van de resultaten van de
door Kunstbende georganiseerde wed-
strijd in 1995 met als thema "Vrijheid".
De tentoonstelling wordt aangevuld met
muziek, dans en theater

LEEWARDEN

Museum het Prinsessehof, Nederlands
Keramiemuseum,
Grote Kerkstraat 11
Open: ma t/m za 10-17, zon- en feestdagen
14-17

22 september t/m 19 november
Aktie-reaktie
- Presentatie projekt hedendaagse kunste-
naars en keramisten i.s.m. Koninklijke
Tichelaar Makkum

8 december t/m 25 februari 1996
Het mongoolse rijk tijdens de yuandynastie
(1279-1368)
Cat. ill. Educatieve brochure

LEEWARDEN

Fries Natuurmuseum, Schoenmakersperk 2
Open: di t/m za 10-17, zo 13-17

t/m 1 oktober
*Nachtwereld. voor kinderen die wel eens bang
zijn in het donker*
- Tentoonstelling voor kinderen van 4 t/m
8 jaar, gemaakt door beeldend kunstena-
res Othilia Verduimen

15 oktober t/m 31 december
Kinderen der duisternis
- Een tentoonstelling over paddestoelen
en de mythevorming er omheen

LEEWARDEN

Frysk Letterkundich Museum en
Dokumintaasjesintrum (FLMD)
Grutte Tsjerkestrjitte 212
Open: mo o/m fr 9-12.30 13.30-17

fanôf 20 oktober
25 jier koperatieve útjowerij
Vouwblad

MODDERGAT

't Fiskershúske, Fiskerspaad 4-8a
Open: ma t/m za 10-17

t/m 31 oktober
Schelpenpanelen van Diny en Thea uit Ternaard

OOSTMAHORN

OerKa I.V. Museum, Oostmahorn 15
Open: do t/m za 9.30-11.30 en 14-17 april
t/m oktober

t/m 31 oktober
Er was eens...
- Irene Verbeek; olieverf op doek, grafiek
en inkschetsen, steenobjecten en video-
films
Brochure: Er was eens... f.2,50

OUDEMIRDUM

Informatiecentrum Mar en Klif, De Brink 4

t/m 1 november
De V2 in gaasterland
- Het afschieten van raketten vanuit het
Rijsterbos in de herfst van 1944

SNEEK

Scheepvaart Museum, Kleinzand 14
Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17, feestda-
gen gesloten

22 september t/m 29 oktober
Werkstukken uit dagcentrum het wad
(mensen met een verstandelijke handicap)
van stichting Philadelphia voorzieningen

4 november t/m 3 december
Keuze uit het prentenkabinet
9 december t/m 23 maart 1996
Scheepsmodellen van G. Ferwerda

Contactavonden:
23 oktober
J.Hendriksma - Het 'Lege Midden' van
Friesland, met name het ontstaan van het
Sneekermeer

22 november
Beatrix Greep - Ivo Frittema, een 16de-
euwse olderman te Sneek

Open Dag 9 december van 10-17 uur

SURHUISTERVEEN

Munt en Penningkabinet, Jan Binneslaan 9
Open: di, wo, do en vr 14-17

t/m 1 oktober
*"Van zink tot suikerbiet" betaalmiddelen in
nederland in de tweede wereldoorlog*
- Oorlog; bezetting; distributie; betaalmid-
delen; bankbiljetten, muntgeld, zilverbon-
nen, distributiebonnen, zwarte markt:
goud antiek en sigaretten kampgeld; sie-
raden, persoonsbewijzen etc.
Vouwblad

TERSCHELLING

Centrum voor natuur en landschap, Burg.
Reedekerstraat 11
Open: tot 1 november ma t/m vr 9-17
na 1 november za en zo 14-17

Lepelaar
- Tentoonstelling over vogeltrek

VEENKLOOSTER

Landbouwmuseum "De Brink",
Kleasterwei 2
Open: Werkdagen 10-12 en 13-17 zo 13-17

t/m 30 oktober
*Dorpsambachten kinderklédning en spelen zuurtje
bij de boodschappen*

VLIELAND

Museum Tromps Huys, Dorpsstraat 99
Open: oktober ma t/m za 14-17 nov-dec
wo en za 14-17

t/m 30 oktober
Ik was vroeger op een eiland
- Tentoonstelling gewijd aan de band van
de dichter J. Slauerhoff met Vlieland

15 oktober t/m 27 april 1996

Gasten schilderen vlieland
- Amateurlkunstenaars tonen in uiteenlo-
pende technieken de vele facetten van
Vlieland. Aan de expositie is een publieks-
prijs verbonden

VLIELAND

De Noordwester, Centrum voor informatie
en educatie, Dorpsstraat 150
Open: september ma t/m za 14-17 oktober
t/m december wo en za 14-17

t/m december
Vlieland in de tweede wereldoorlog

WOMMELS

Museum "Striid tsjin it wetter", Ald Hiem 2
Open: di t/m zo 14-17, groepen op
afspraak

t/m 1 november
*'De sudhoeke' een wandeling door de sudhoeke
van Wommels, langs terpen boerderijen, slenken
en de slachtedyk*
- Expositie laat de opgravingen zien in de
zool van terp (afgegraven) Stapert, waar-
uit zeer oude potten tevoorschijn kwamen
Cat. De Sudhoeke, f.7,50

Eerste indruk de beste *indruk*

Vakmensen, moderne apparatuur betrokkenheid en een goede begeleiding, dit alles vindt u bij Grafisch Bedrijf Hellinga. Wij bieden u mogelijkheden voor ontwerpen, zetten, beeldschermopmaak, werktekenen, montage, drukken, stanzen, prägen en afwerken kortom een volledig grafisch pakket. Neem vrijblijvend contact op voor een eerste indruk.

Wismastate 7
8926 RA Leeuwarden
telefoon 058-2660906

H E L L I N G A E E N N A A M I N D R U K W E R K

Bij de achterpagina:

Dertig jaar terug: 'Technisch is alles mogelijk. Ik ben er van overtuigd dat je best voor twintig miljoen Nederlanders een heel leuk Nederland kunt maken, waarin we lekker wonen en ook nog ruimte hebben'. Met dit citaat van de destijds bekende socioloog Piet Thoenes besloten het Ontwikkelingsschap 'De Kleibouwstreek' en de 'Stichting Landaanwinningsbelangen Noord-Friesland' hun in juni 1965 verschenen wervende brochure, waarin deze kaart. De dammen, noch het nieuwe land kwamen er. De twintig miljoen inwoners evenmin. Wel een verhoging van de bestaande dijk, mede dankzij de inspanningen van de naar aanleiding van deze onzalige plannen opgerichte 'Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee'. De vereniging viert haar dertigjarig bestaan in november 1995 met een internationaal Waddencongres te Leeuwarden.

